

A magyar irodalomtörténeti kézikönyv vitájának anyagából*

SZÜCS JENŐ

A magyar irodalom története I. kötetéről

Mai és rövidesen sorra kerülő további megbeszéléseink során lényegében azt a dialógust szeretnénk folytatni — ezúttal „A magyar irodalom története” c. szintézis kapcsán —, mely irodalomtörténészek és történészek közt, nyomtatott művekben és különböző tudományos konferenciákon egyaránt, főként az elmúlt évtized során élénkült meg, s olyannyira hasznosnak bizonyult. Remélem, ki merhetem mondani — kölcsönösen. A történetírás művelői számára mindenesetre igen hasznos és gyümölcsöző volt ez a párbeszéd, már csak azért is, mert e fogalomnak („dialógus”) a mai politikai-publicisztikai használatával ellentétben, úgy érezzük, nem egymástól távolálló, s mégis bizonyos jóindulattal közös vitanyelvet kialakítani óhajtó felek érintkezéséről van szó, hanem olyanokról, akiknek nézőpontjai, fogalomkincse, kategóriái nemcsak fundamentálisan azonosak — a történelmi materializmus bázisán —, hanem a legtöbb részletvonatkozásban is egymásba illelnek.

A történetírás és irodalomtörténetírás viszonyát tekintve a magyar historiográfiában nagyjából három fázis különíthető el. A tudományos történetírás kezdetekor, a XVIII. században, de részben még a XIX. században is, a vizsgálódás két ága differenciálatlanul, egymástól alig elkülöníthetően fonódott egymásba. Anélkül, hogy az irodalomtörténeti kutatásnak már a XVIII. században fellépő előfutárai érdemeit kétségbe vonnánk, nagyjából mégis elmondható: a történetírás ebben az időszakban — mind az edíciós tevékenységet, mind az ábrázolást illetően — részben abszorbeálta azt a kutatási területet, amit ma „irodalomtörténeten” értünk, részben viszont még nem is ismerte fel annak sajátos problematikáját és külön tárgyát. A második fázisban — a múlt század dereka, főként vége óta — viszont az önállósult irodalomtörténet és a történetírás, mintegy a differenciálódás lendületében, meglehetősen eltávolodott egymástól s távolba szakadt rokonok módjára, a kötelező udvariasság keretein belül ápolta a rokonságot.

Viszonylag kevés volt a közös nevező, az egymást kölcsönösen támogató eredmények, vagy ha voltak is ilyenek, nem illeszkedtek eléggé egymáshoz, gyakran figyelmen kívül maradtak. Ezen a helyzeten bizonyos meg-megújuló kísérletezések (mint pl. a „művelődéstörténet” megszületése) sem javítottak gyökeresen. Mintha éppen napjainkban születnének meg egy új, harmadik fázis — egy magasabb fokú integráció — előfeltételei. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy valami primitív és tagolatlan egység lenne a cél, hanem azt, hogy az önállósult tudományágak a maguk „szuverén” határai közt a közös kérdésfeltevések módját keresik, a közös nyelvet munkálják ki.

* 1965 decemberében és 1967 februárjában az MTA Történettudományi Intézete és Irodalomtörténeti Intézete közös vitát rendezett a Magyar Irodalom Története c., 1965-ben megjelent kézikönyvről.

Egyebek közt ebben az integrációs folyamatban szemlélve igen jelentős tett az Irodalomtörténet köteteinek megjelentetése. Talán a legjelentősebb az összes ilyen nemű kísérletek sorában. Történetírás és irodalomtörténetírás problematikája összegződött ezekben a kötetekben — természetesen az irodalom szükségleteiben és igényeihez mérten —, és pedig érzésem szerint sikeresebben, mint amennyire az eddigi történelmi szintézisek általában megkísérelték a fordítottját, vagyis az irodalomtörténeti eredmények szerves beillesztését az általános történelmi fejlődés ábrázolásába. Sikeresebben és eredményesebben — ha nem is mindig „tökéletesen”. (Kérdés, elérhető-e egyáltalán bármifajta „tökély” e téren.) Az általános bevezetések az egyes korszakok élén helyénvalóak, mindenképpen indokoltak. Szerepük különösen akkor indokolt, ha a bennük kifejtett általános történelmi, művelődéstörténelmi vázlat az irodalmi jelenségek, művek tárgyalása során azután részletekben és egyedileg is kibomlik, a történelem és irodalom kontaktusa a konkrét elemzésekben is megmarad. Ez számos esetben így is van, de nem mindig. Előfordul, hogy a történelem csak amolyan prologus marad; körülbelül úgy, ahogy bizonyos történelmi szintézisekben az irodalom és képzőművészet köteles megemlítése csak amolyan „appendix”, nem szerves része az előadásnak. Ez persze csak annyit jelent, hogy a módszer sokszor hangoztatott ún. komplex követelményeit mind a történet-, mind az irodalomtörténetírásban az elvi kijelentések újra meg újra való elismérlése helyett még tovább kell csiszolgatni a gyakorlatban. A praxis terén az Irodalomtörténet mindenesetre nagyot lépett előre.

A történetírás és az irodalomtörténetírás soha sem különült el azonban — s nem is fog — abban az értelemben, hogy a „szuverén” területek közt ne húzódnának többé-kevésbé széles határterületek, sávok (sőt, valójában: közös területek), ahol mindkettő illetékes. A társadalmi tudat története, az ideológiák, a politikai gondolkodás és elméletek története, a történetírás, a publicisztika stb. stb. mindkét tudományág osztatlan érdeklődési körébe tartozik, s mindkettő kutatja a társadalom és a szellemi felépítmény kapcsolatát, kölcsönhatásait. Ez a sáv — a műfajok korai differenciálatlansága, a tulajdonképpeni „szépirodalom” ki nem hasadása következtében — a korai századokban viszonylag szélesebb, az újabb korban fokozatosan szűkül, de végighúzódik a problémák mentén a modern korig. Azt gondolom, e mai és a következő alkalmakkor ezeken a sávokon kell végigpásztáznunk, s megjegyzéseinkkel, észrevételeinkkel — ahol indokolt — hozzájárulnunk a „dialógushoz”. A szorosan vett irodalmi jelenségek ábrázolásának megítélése nem feladatunk; magam legalábbis nem tartom magam erre illetékesnek.

A következőkben a mű első kötetét önkényesen kettévágom ott, ahol egyébként — igen indokoltan — nem egy irodalomtörténelmi főkorszak, hanem csak alperiodus zárul le (1530 körül) a korai humanizmussal, s megjegyzéseimet e részre korlátozom.

Nem hiszem, hogy bárki — akár maguk a szerzők — azt várná tőlünk, hogy hosszadalmas méltatással töltsük ki a rendelkezésre álló időt. Pedig, sietek megjegyezni, a kötet erre a legteljesebb mértékben rászolgál! Az ember szükségképpen összehasonlítási mércét keres, s más mérce nincs is ugyan, de magasabb nem is kell, mint *Horváth János* ismert két könyve. Ha az ő szuggesztív portréit és elemzéseit nem is szorítja mindig háttérbe az új olvasmány, bőven kárpótlást, sőt többletet nyerünk több lényeges vonatkozásban. Ebben természetesen szerepet játszik a marxista anyagkezelés és az elmúlt két évtized irodalomtörténelmi kutatásának kvantuma, de a szerzők egyéni erudíciója nem kevésbé. Épp ezért

mégsem tudok lemondani arról, hogy rövidesen ne summázzam, miben látom a munka legfőbb erőnyeit.

Mindenekelőtt tárgya körülvonalazásában, s méginkább abban, hogy az első oldalakon adott ígérét híven be is váltja. Aligha lehet egy programot világosabban, tömörebben, s ugyanakkor plasztikusabban megfogalmazni, mint ahogy Klaniczky Tibor teszi az első lapokon, körülírva a régi magyar (pontosabban „magyarországi”) irodalom fogalmát. Maga a koncepció már eleve szélesebb kört ölel fel, mint a megszokott. Magába foglalja a szóbeliséget, az ősköltészetet mindaddig, míg az a társadalomban a későbbi „irodalom” funkcióját tölti be, sőt a litteraturával párhuzamosan mindaddig, míg azzal eleven kölcsönhatásban áll. Az „irodalom” műfaji határait kitágítja. Tisztázza, hogy valójában a több etnikumú, de századokon át dominánsan latin nyelvű, jórészt az univerzális kultúra sémái után igazodó, s azon belül nem „nemzeti”, hanem politikai rétegek, egyházi és világi rendek szerint tagozódó „magyarországi” irodalom, a *regnum Hungariae* litteratúrája a tárgya. A reneszánsz és humanizmus, reneszánsz és reformáció új és merész, de kellően alátámasztott, meggyőző viszonylatait vázolja fel. E keretek helyességéről az előadás, a kifejtés csaknem mindenben meggyőző, ahogy az idő dimenziójában, az irodalmi periodizációt illetően is.

Ami itt alapvetően új: a kötet szakít a korábbi irodalomtörténeti szemlélet direkt vagy indirekt nacionalizmusával, ti. azzal a törekvésével, hogy egy objektíve igen kevésbé, s a modern értelemben egyáltalán nem létező nemzeti lelkületet, szellemet transzponáljon a történelem korai századaiba, illetőleg eleve ezzel a kívánságlistával közeledjék a régmúlthoz, s feltételezéseit ott meg is találja. Középkori „magyar irodalom” tulajdonképpen — nincs; ha ezt ilyen kategorikusan a kötet nem is szögezi le. Van ezzel szemben egy Magyarországon művelt, teljesen univerzalisztikus szellemű, latin vagy magyar nyelvű, egyházi vagy laikus irodalom (legyen az szerzetesi vagy lovagi fogantatású); van továbbá egy rendi-nacionalista szellemű (motívumaiban és eredetében nagyon is „koz-mopolita” genezisű) latin nyelvű irodalom; s végül van egy ősi magyar szóbeliség, mely az irodalomba alig-alig szívódik fel, amennyiben viszont felszívódik, s konzerválódik, majdan *egyik* — de nem kizárólagos — elemévé válik a XVI. század óta kibontakozó, s a XVIII. század vége felé kiérlelődő „magyar irodalomnak”. „Magyar írók” a XVI. század óta vannak (sőt, „magyar író” már az Ómagyar Mária-siralom költője), de a „magyar irodalom” a — modern értelemben vett — nemzet kialakulásának függvénye. Ha ezt így tisztáztuk, — egy torzító prizmával kevesebb. S akkor már nem is kell azon buzgólkodni, hogy nemzeti irodalmunk középkori előzményeit mindenáron jelentősebbnek, nagyobbaknak, magvasabbnak tüntessük fel, mint amilyenek. Középkori irodalmunk meglehetősen igénytelen, sovány, szegényes; hiányoznak belőle a nagy alkotók és a nagy alkotások, ami *társadalmi* okokkal, a magyar történet alkatával függ össze, s nem valamiféle „nemzeti alacsonyabbrendűséggel”, silánysággal. Milyen kitűnő e kötet szerzőinek tudományos mértéktartása e vonatkozásban, ahogy lenyesegetik az elburjánzásokat, a bozótokat ezen a téren, s van intellektuális bátorságuk hozzá, hogy a kritika bonckését odaillesszék még a kétségtelenül a maga nemében jelentős humanizmusra is; ne kíméljék — ha indokolt — még az első igazi nagy magyarországi latin írókat, Janus Pannoniust sem, s bizonyos teóriákat ott is körülnyírnak, ahol azok — legalább is látszólag — nem a nacionalizmus talajából, hanem egy erőszakolt, minden áron társadalmi-ideológiai haladást kimutatni kívánó törekvésből születtek (lásd a Jagello-kori humanizmus rajzát például)!

S a szerzők mindezt a legteljesebb *erkölcsi* joggal teszik, mert már az előszóban leszögezik azt a *tudományos* elvet, hogy a régi irodalom vizsgálatában a „fejlődési folyamat” ábrázolására helyezik a súlyt, mely végeredményben a modern nemzeti irodalom kialakulásához vezetett. S milyen szerpén és milyen árnyaltan valósítják ezt meg! Ezt legalább olyan mértékben szeretném hangsúlyozni, mint az előzőt. Nem félnek a magyarság — pusztán egy-egy töredékében fennmaradt — ösköltészetét az irodalomtörténet első fejezetének tekinteni. Nem riadnak vissza — a szükséges fenntartások, óvatosság hangsúlyozásával — egy XI. századi magyar nyelvű jocular-eposz feltételezésétől. A középkor egyházi irodalmát nem gyömszőlik bele egy „inutilia” felirata ládába, hanem érzékeltetik benne a felszínről tekintve gyakran rejtett dinamikát. Rámutatnak, hogy a skolasztika, akármilyen ellentmondásokkal és korlátozottan is, a korai középkor augustinusi voluntarizmusával szemben az „intellektust”, a *ratio* jogait visszahelyezte a gondolkodásba, persze az önmaga által eleve szűkre szabott keretek közt. Plasztikusan érzékeltetik, hogy a misztika és a spiritualizmus hogyan egyengette az emberi érzemvilág gazdagodását és tisztultabb formák felé való fejlődését. Ha az egyházi himnuszköltészetet úgy értjük meg, mint az ősi pogány költészet szomszédságában fekvő méröldkövet a magyar líra kialakulása vándorútján; ha az érett misztikából kihalljuk azt a mellékszólámot, mely majdan főszólamává válva a laikus érzelmek gazdagságát, a természet és az evilági szerelem szépségét meri majd kifejezni; ha a kései középkor túlesigázott és szélsőséges vallási vízióiban a középkor nyűgéből való szabadulás rejtett vágyát és a középkor emberének önmaga felett kimondott bírálatát fel tudjuk ismerni (s a kötet szerzői mindenezt megteszik): akkor a középkor az ábrázolásban is arra a helyre került, melyet az objektív történelmi és kultúr-történeti folyamatban elfoglalt. A látszólag statikus és univerzalisztikus keresztény középkor a rejtett és termékeny mozgások, új élet méhe, melyben — paradox módon — az univerzalizmus burkában a nemzeti kultúra embriója, a kereszténység burkában a laikus életszemlélet embriója mozdul meg újra, meg újra, hogy aztán a reneszánsz a kellő időben szétrepessze a burkot. A középkor e feszültségek dialektikájának története; s hogy végre ezt a dialektikát a maga társadalomtörténeti beágyazottságában, rendkívül ökonomikusan, mindössze harmadfél-száz nyomtatott oldalon, marxista felfogásban kézhez kaphattuk, komoly nyereség. A koncepció újdonsága nem abban áll, hogy az irodalmat a maga társadalmi rétegeztségében szemléli. Az ún. szociológikus látásmód a polgári irodalomtörténetírásban már évtizedek óta felfedezte e rétegeket, s különösen a középkor kultúrája szinte „önmagától” esik szét rendi keretekbe. Az újdonság abban áll, hogy a szerzők konkrétan is keresik a szálakat, melyek a társadalmi és az irodalmi struktúrát egybetartják, s a fejlődés vonulatát, minden történeti diszciplína legizgalmasabb feladványát (melyben a lényeges mozgást, a kultúra laicizálódásának és nemzetivé válásának korántsem egyenletes, de feltartóztathatatlan tendenciáját soha sem tévesztik szem elől) olyan fegyelemmel képesek végigtapogatni, hogy útközben sohasem esnek bele a vulgáris teleologizmus veszélyébe.

Végezetül pedig még valamit. Koncepció, tárgyalásmód és stílus a szóban-forgó részben a legszebb harmóniában egészíti ki egymást. Kissé talán elhasznált fordulattal élve (kifejezőbbet azonban nem találok), mindhármat egyfajta latin világosság jellemzi. Talán helyenként túl szerény, túl mértéktartó is a forma, mintha egyik-másik szerző a szándékos önfegyelmet túlzásba is vinné; ami mindenestre sokkal tiszteletreméltóbb, mint az ellenkezője. Három szerző írta ezt a

részt, de schol sem érzünk törést, szemet ronító varratokat. Az egyéni különbségek mégis utat törnek, anélkül, hogy az opus egységét szétfeszítenék. *Klaniczay*-nál például a mértéktartó és fegyelmezett „latinosság” emelkedik ki, míg *Gerézy* fel tud melegedni, máskor meg nem húzódozik az iróniától. Igaz, ez részben tárgyukból is következik; a humanizmus első korszaka több alkalmat nyújt a felmelegedésre (de olykor az iróniára is), mint középkori irodalmunk. A koncepció, tárgyalás és forma nagy ívének statikáját mindenütt *Klaniczay Tibor* biztosítja, ez mindvégig érzékelhető; a *V. Kovács Sándor* által írt viszonylag rövid rész pontosan megformált pilléreként illeszkedik az ív alá.

*

Legyen szabad ezek után elindulnom azon a bizonyos sávon, melyre fentebb utaltam. Hadd kezdjem a korszak egészére és a mű koncepciójára vonatkozó néhány általános észrevétellel, itt szükségképpen csak nagyon vázlatosan kifejezhető gondolattal.

A magyarországi irodalom „kelet-európai útjának” problémája több helyen felbukkan a kötetben, anélkül azonban, hogy a szerzők ezt a fogalmat s hátterét valahol bővebben taglalják. Felteszem, hogy ebben tudatosság rejlik. A kézikönyvnek szánt szövegben talán nem akarták ezt a számos irányban még nyitott problematikát a maga teljességében, összes kérdőjeleivel együtt kitergetni. Egyébként természetesen számos nyilvánvaló sajátosság — mint pl. a polgári kultúra gyengesége, városi irodalom helyett nemesi deák litteratura, polgári humanizmus helyett köznemesi és főnemesi humanizmus, az anyanyelvűség elkesztettsége stb. — a megfelelő helyeken tárgyalásra kerül.

Általánosan elterjedt vélemény szerint a magyarországi történelmi fejlődés képlete — leegyszerűsítve és durván fogalmazva — a következő: a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés kezdeti „tempóvesztését” a XIII–XV. században behozta, a XV. század közepéig vagy a XVI. század első feléig (ebben megoszlanak a vélemények) „rendben ment minden”; a magunk szerény módján Nyugat-Európa színvonalát értük el, a kelet-európai fejlődés kezdete a kései középkor problematikája. Ezt a képletet a gazdaság- és társadalomtörténet részéről számos, ismert érv és adat támogatja. Az irodalomtörténet szerzői a jelek szerint a kultúrában is többé-kevésbé hasonló ütemet ismernek el.

Csak hogy az irodalomban, s általában az ideológiában ez a Nyugat-Kelet probléma mintha lényegesen élesebben exponálna, nagyobb kontrasztokat mutatna, mint a gazdasági-társadalmi struktúrában. Talán nem érdektelen elgondolkozni rajta: a gazdasági és társadalmi valóságban érvényesülő „mennyei-ségi” különbség (mennyei-ségi a szó szoros értelmében, mert — már ahol — demográfiai, technikatörténeti adatokon, kereskedelmi és ipartörténeti volumenekben mérhető) a felépítményben nem jelent-e egyfajta eleve mutatkozó kvalitatív és morfológiai különbséget? Nem eleve determináló-e, éppen a művelődés vonatkozásában, az a tény, hogy a magyarság és vele együtt a középkor „új barbárai”, a szláv népek és a skandinávok éppen egy olyan időpontban kapcsolódtak be a európai, nyugati keresztény latin kultúrába, amikor ez a kultúra — a XI. század második felétől — gazdasági-társadalmi értelemben nagyarányú fellendülés kezdeti fázisában volt, szellemi téren pedig a középkor első igazi intellektuális felpettedése küszöbén állt, telve dinamizmussal és expanziós erővel? Egyik oldalon ott van a „régie Európa”, félezer éves előtörténettel a háta mögött, a majdani nemzetek etnikai-nyelvi körvonalaiival, politikailag territoriális feldarabolt-

ságban, de írástudóinak fejében a kulturális egység tudatával és a politikai egység sokáig még ki nem múló illúziójával. A másik oldalon ott állnak az új népek, a maguk társadalmi-etnikai tradícióival.

Az i. u. 1000 körüli évtizedekben sok tekintetben emlékeztet a történelmi szituáció az 500 körülire. Mindkét esetben „barbár” népek ütköztek bele egy magasabb civilizációba, s a történelmi feladvány megoldása előtt állnak: a „hogyan tovább” kérdése azon múlik, mennyit és hogyan tanulnak. Mindkét esetben az egyik oldalon egy kultúrájában univerzalisztikus világ áll, a másik oldalon etnikai-politikai egységek, melyeknek politikai tudatát, kulturális arculatát, tradícióinak összegét az újabb irodalom találó műszóval (mert egyszerre fejezi ki e népek „pogányságát” és társadalmi tudatuk etnikus jellegét) „gentilizmusnak” nevezi. I. u. 500 körül egyik oldalon a csak politikailag megszűnt római világ, a másik oldalon a frankok, keleti és nyugati gótok, burgundok stb.; 900—1000 táján az egyik fél neve *Ecclesia Romana, populus Christianus, Europa Occidentalis* (erős frank-Karoling hagyományokkal); a másik világ: csehek, lengyelek, magyarok, horvátok, dánok, svédek stb. (erős etnikai hagyományokkal).

Talán nem kell hosszasan fejtegetni, hogy az analógia mellett milyen alapvető különbségek választják el e félezer évet. 500 előtt az immár kereszténnyé vált római birodalom kultúrája sokkal impozánsabb, mint az 1000 körüli, de gazdasági és társadalmi szerkezetében alapjaiban megrokkant, politikailag szinte egy érintésre hull darabokra. Az 1000 körüli Európa sokkal primitívebb, *de facto* minden politikai egységet nélkülöz, s mégis e szétforgácsolt, atomizált világ hordozza magában azokat a tendenciákat, melyek az újkori Európát fogják majd kialakítani.

A hasonlóságok és különbségek összegéből végső elemzésben mégis minőségileg más feltételek adódnak a jelzett két korszakfordulóban, ami a szembenálló felek viszonyát illeti. Az V—X. sz. közt hosszú, félezer éves „kísérletezés” folyik, főként a Rajnától nyugatra és délre, melynek során az antik és a barbár elemek az élet minden vonatkozásában, a gazdaságban, a társadalmi struktúrában, a jogban, a művelődésben bonyolult módon ötvöződnek össze. Legyen elég csak a római *colonatusra* és a germán szolgáltatórétegekre utalni, melyekből a középkori naturálgazdaságra épülő *dominium*, a középkori jobbágság születik, vagy akár az un. „népjogokra”, melyekben törzsi jogszokások keresztény és római jogi elemekkel vegyülnek, stb. stb. Az ezredforduló környékén viszont ez a „kikísérletezett” új képlet, a feudalizmus mind a gazdasági-politikai szerkezetben, mind az ideológiában többé-kevésbé kész sémákat, modelleket szolgáltat, melyeket az új népek uralkodói, kíséretük és az egyháziak tudatosan és kíméletlenül applikálnak. Magának a hatalomnak az ideológiája is pontos kidolgozást nyert a kései Karoling-korban: milyen legyen az *Ecclesia* és az egyes *regna* viszonya, miféle elvek szerint uralkodjék az *idoneus rex*. Az egyház minden uralkodó legfőbb támasza a törzsi-partikuláris törekvésekkel szemben. Igaz, a „régibb barbárok” is tudatosan applikáltak, amit lehetett. Chlodwig római egyházfők és képzett római hivatalnokok segítségével rendezte be a frank királyságot, a püspökségek és a tartományok a római beosztásra épültek, az adórendszer a római maradt. Mégis, miután a Méditerrán gazdasági-kereskedelmi szisztéma a VII. század közepe táján szét hullik, egy egészen sajátos és új középkori struktúra következik, a feudalizmus, mely már nem antik és frank, hanem alapjában véve egy új harmadik.

Amikor a X. században a magyarság a hajdani Pannóniában, *Europa Occidentalis* határán, a maga finnugor nyelvével, törökös politikai szervezetével,

Déloroszországban kialakult etnikai tradícióival, „gentilizmusával” elkezdte a beilleszkedést, a szituáció egészen más. A „pogány magyarság — keresztény magyarság” probléma nem *ab ovo* szellemtörténeti téma. Ha az antagonizmust nem holmi misztikus keleti törökös-nomád lélek és nyugati keresztény-germán racionalizmus ellentétpár ködében látjuk, hanem a gazdasági és kulturális struktúrák feszültségében, a téma fejről a talpára fordítható.

Elnézést a kissé hosszadalmas expozícióért, most már azonban helyben vagyunk. *Klaniczay Tibor* felfogása ezen a ponton zavaró, s nem segíti elő egyrészt annak a problémának a megoldását, melyet az ösköltészet beiktatásával végre nagyszerű módon irodalomtörténetileg ő maga vet fel, másrészt talán az irodalom ún. „kelet-európai útja” megértését sem segíti elő. Felfogása szerint ugyanis az egyetemes történetben „a középkori kultúra” a X. századdal kezdődik. Ez a felfogás logikusan vezet ahhoz a megállapításához, hogy a magyar középkori kultúra állandó tempóvesztésben, elkéseltségben volt Európához képest, „pedig — folytatja — a magyarság éppen a X—XI. században illeszkedett bele az európai feudalizmus rendszerébe, s így középkori kultúrájának kibontakozása a többi országokéval csaknem egyidejűleg kezdődött” (43. l.). Ha ez így lenne, ha valóban „csaknem egyidejűleg” indultunk volna, nehezen lenne érthető (s ezt *Klaniczay* is elismeri a „pedig”-gel) az egész kelet-európai út. Nem válik-e érthetőbbé, ha az előzőkben vázolt strukturális feszültséget tartjuk szem előtt és számbe vesszük annak fő következményeit?

Az V—X. század korántsem vákuum az európai művelődéstörténetben. A X. század után nem „a középkori kultúra” születik meg, hanem egyrészt: egy félezer-éves korai középkori egyházi kultúra *újul meg* a Cluny szellemében, másrészt: egy már századok óta létező, primitív és barbár, részben még az egyházon kívül élő világi kultúra válik kereszténnyé, s a történelemben először kialakul egy *keresztény-laikus* kultúra, a lovagságé. S ez nagy különbség! Az utóbbi előzményeiről természetesen sokkal kevesebbet tudunk, mint az egyházéről; a „barbár századok” világaról külső leírások tájékoztatnak, szellemét pedig legfeljebb az ír és germán hősmondák, az izlandi sagák ködös világa közvetíti.

A X—XI. század valóban fordulópont: ez a részben még pogány jellegű világ megszűnik Nyugat-Európában, a századokat átélte töredékei megfelelően keresztényesítve beépülnek a lovagi irodalomba. A fordulat lényege: befejeződött a *laikus társadalom krisztianizálása*, s ugyanazzal a fordulattal elkezdődött a *keresztény kultúra laicizálódása*. Ebben a vonulatban már polgárjogot kapnak — az egyház jóváhagyásával — merőben világi tendenciák, megfelelően spiritalizálva; a földi szerelem például (némiképp persze a Szűz Mária iránti rajongás pózában), a hősiesség, bátorság, vitézség (persze a kereszténység védelmében), és így tovább. Ezt jelentősen előmozdította az egyetemes történetnek az az egyszeri, soha vissza nem térő rövid kora, az első kereszteshadjáratok ideje, amikor a lovagi „erénykatalógusban” és az irodalomban mindvégig meglévő mélységes szakadék illúzió és valóság közt látszatra áthidalódott: az európai lovagság (mint *milites Christi*) a kereszténység védelme nevében ölhetett, gyilkolhatott, rabolhatott — a hősiesség, bátorság, leleményesség s a többi finom erényhez való ragaszkodás fikciója jegyében. Nem „a valóság és annak égi mása” közti ellentmondás lényege azonban a lovagi kultúra rövid virágzásának (a XI. század második felétől a XIII. század derekáig), hanem az, hogy megszületett egy, jórészt vulgáris nyelven művelt laikus kultúra, mely keresztény volt, de mégis világi, s univerzális volt, de mégis a „nemzeti” esíráit hordozta. Megszületik egyfajta primitív, darabos lovagi nacionalizmus is, melyet a kérdés

egyik kutatója találóan „pseudo-nacionalizmusnak” nevez. Ez a lovagi kultúra, nemzeti nyelve ellenére, mélyen univerzalisztikus; motívumai, az Európa-szerte cirkuláló vándormotívumok, mindenütt ugyanazok. A motívumokból azonban két csoport emelkedik ki, mutatván, mennyire nem „vákuum” mégsem az 500—1000 közt eltelt idő: ami a középkor forrásvidékére, az antikvitásra és a letűnt barbár világra megy vissza. Tehát egyfelől a lovagivá varázsolt ókorból a XII. században forgalomba hozott Nagy Sándor regény és a trójai történet, másfelől a kelta mondakör és a germán hősmondák.

Ettől fogva az európai műveltség két ágra bomlik: egy egyházi kultúrára (beleértve a misztikát, spiritualizmust, eretnekségeket, e kultúra dinamikus elemeit) és egy világra, ahol az alkotóerejét elvesztő lovagi kultúra helyébe a XIV. században a még keresztény-középkorias városi kultúra lép (ezen a vonulaton ez hozván a dinamikát), hogy ez utóbbiból szervezen bontakozzék ki később a reneszánsz.

A kontrasztok Európa nyugati és keleti fele közt óriásiak. Miközben az antik örökség szálát soha el nem veszítő Provenceban, az egykori frank centrumokban, a Szajna és Rajna tájékán, az anglo-normann lovagi világban mindez érlelődik, nálunk még pogányfelkelés robban ki; mikor a Roland-ének megszületik, nálunk Albericus legfeljebb azt fejtegetheti, hogy ideje már István király túlzott szigorát némileg mérsékelni. Míg a nyugati lovagság a közös antik-germán múltból az egyház jóváhagyása mellett válogatja ki mindazt, ami a korábbi félevezredet átvészelt, addig nálunk az első legendák írói a túl közeli pogány múltnak még az emlékét is igyekeznek kitorölni a köztudatból. Az István király előtti magyarság a „kárhozat és tudatlanság fiai”, „nyers és kóbor népség” (István Nagyobb legendájában); egykori keleti hazájává a nyugati tudakos elméletből vett „Szkitiát” teszik meg, melynél kietlenebb és undorítóbb vidék nem is képzelhető el (a Gesta „őshaza”-leírásában). Az új népek irodalmi-történeti tudatát az első két évszázadban főként az köti le (így pl. a csehekét, a lengyeleket is), hogyan lehetne kitorölni a valóságos múltat, a népi tradíciót az emlékezetből, s a bábeli torony nyelv- és népenezisének bibliai sémájába hogyan lehetne beleilleszteni a *populus Christianus* új jövevényét.

A „kísérletezésre” itt kevesebb szükség van. Az állam bizonyos feltételei megvannak már a X. században; tökéletesíteni és kieriélni azokat kész, meglévő minták alkalmazásával lehet. Ebből a szempontból tökéletesen közömbös, hogy a minták nyugati vagy szláv eredetűek.

A középkori kultúra természetesen Magyarországon is egyfajta szim-bioziséből keletkezik. Első törvényeinkben éppúgy, mint a Gestában vagy a legendákban ott vannak az ősi jogszokások, az etnikai tudat, a szóbeli epika stb. töredékei. Am sokkal szerényebben, töredékesebben, mint ahogy azok a Nyugaton fennmaradtak. A „pogány” múlt sokkal inkább a szóbeliség rétegében tévelyeg, majd lassan kikopik, mielőtt a „magas kultúra” fel tudná szívni.

S e mögött — nézetem szerint — a mélyben a társadalmi fejlődés üteme és struktúrája, annak a Nyugathoz viszonyítva egyrészt nagyobb tempója, másrészt — épp viszonylagos gyorsasága miatt — „tökéletlensége”, elnagyoltsága húzódik meg. A magyar társadalom feudalizációja a X. század végétől a XIII. század utolsó negyedéig következett be, kevesebb, mint három évszázad során. Ugyanez a folyamat pl. frank területen több, mint öt évszázadot vett igénybe. A társadalom belső mozgástörvényeit a kialakult nyugat-európai feudalizmus gyorsan átvehető és alkalmazható intézményei és ideológiai eszközei siettetik. Ez a viszonylagos gyorsaság viszont tökéletlenséggel, elnagyoltsággal jár.

A hűbéri, vazallusi viszony rafinált kiépülése nem következhetett be egy olyan tagolatlan struktúrában, mint a magyar XI—XIII. század; amikor lazán kiépülé-
félben van (a magyar familiaritás), akkor a Nyugaton már a rendi formák kerültek
napirendre, s a magyar történet is egy átmeneti, kezdetleges rendi epizódot mutat
fel (1270—90-es évek). Ezt folytatni lehetne, de gondolatmenetünkben a lovag-
ság szerepe a döntő. Mielőtt a nemesség ki nem alakult, lovagság természetesen
nem alakulhatott ki, a nemesség pedig fő konturjaiban is csak a XIII. sz. utolsó har-
madában lép színre. *Egyes* lovagok voltak természetesen a magyar XII—XIII.
században is, nemcsak a külföldről jöttek, hanem az őket utánzó előkelő család-
okban, ezek familiáris kíséretében, s főként az udvar környékén. *Lovagság*
azonban Magyarországon nem volt soha a szó szoros és egyedül jogos értelmében,
azaz: jómódú páncélos lovas középréteg, mely a nagy seniorok és az egyszerű
nemesség között helyezkedik el, s amely vazallusi kötelékeiől függetlenül rend-
nek tartja magát, közös életszemléletnek hódol, egy különös, stilizált, ceremóniás
életet él, pontosan megszabott erényekhez tartja magát, s melynek művel-
tebb tagjai — Európa első laikus intellektuelljei.

Mínthogy Magyarországon ebben az értelemben lovagság nem volt, igazi
lovagi irodalom sem született. Tévedés ne essék, ezzel nem a kötet megfelelő
fejezetét szeretném törölni (legfeljebb egyes fogalmazásait enyhíteni). 1200—
1300 táján, mínthogy *egyes* lovagok és a lovagi divatot utánzó királyi udvar
adva volt, létre jött egy nyomaiban rekonstruálható *szekundér, imitáló* lovag-
kultusz, s legtöbb, amit nyújtani tudott: utánzás, divatos művek lefordítása,
egy-egy elkapott szólam. Alkotó lovagi irodalom számára, az elmondottakból
következően, nem volt atmoszféra. Pedig sok minden éppen ezen fordul meg!
Elsősorban: az anyanyelvűség. Másodsorban: az ősi etnikus tradíciók kiemelése
a szóbeliség mélyéből, kellően keresztényesített formában. Az első, aki az első
két század egyházi szigorával szakítva ehhez az anyaghoz hozzá mer nyúlni,
óvatosan: Anonymus. De ő még latin író és egyházi ember, tehát igen-igen óva-
atosan és szőrmentén teszi. Ez a világias szellemű pap mégis nagyon merész:
végre hozzákezd a pogány őstörténet lovagi jelmezekbe öltöztetéséhez, ki meri
mondani, hogy a magyarok története nem Szent Istvánnal kezdődik, elméleteket
gyárt, „racionálisan” magyarázza meg a hatalom eredetét, lovagi tornákat ját-
szat le Árpád előtt stb. stb. Ez az egyházi ember, ez a latin író — egyetlen „al-
kotó” lovagi írónk, aki funcionálisan is valamit játszik abból a szerepből, mint
nyugati kollégái. Aztán már csak Kézai képes valamit még felszínre hozni az
államalapítás előtti hagyományból, de ő már egészen más tendenciákkal, ő már
túl van a lovagi divaton, s neki sem jut eszébe magyarul írni.

A „klasszikus lovagkor” leáldozott, az ősi hagyomány — igazi magyar
lovagkor hiányában — elkallódott, a felejtés megszabott törvényei szerint a
XIII. század végére (úgy látszik) kitörlődött, ill. felismerhetetlenül folklorizálódott.
A lovagkor, igazi lovagság hiányában, nem tölthette be funkcióját: nem teremtett
anyanyelvű irodalmat és a magyar etnikus hagyományból vajmi keveset ötvö-
zött össze az univerzális-keresztény kultúra elemeivel.

Nem itt van-e a genezise a magyar irodalom „kelet-európai útjának?”
A többi már csak folytatás. Igazi, magyar etnikumú, erős polgári rend sem kelet-
kezhetett, ismert okokból. Nem alakult ki tehát magyar városi kultúra — s a
folytatás ismert. A középkori egyházi kultúra végig a középkoron át az univer-
zalizmus követelményeihez igazodik, imitáló irodalom ez, s majd amikor *ma-
gyarnyelvűségbe* fordul: fordítási irodalom. A laikus irodalomnak egyetlen vi-
szonylag erős vonulata van: a történetírás, erősen ideologikus, spekulatív jel-

leggel, melyben nemesi-rendi igények és — viszonylag korán — egy ideológikus rendi nacionalizmus a vezérmotívum; ez viszont végig *latin* irodalom. S harmadikként csatlakozik hozzá egy jóformán egyáltalán nem ismert szóbeliség.

Az elmondottak természetesen nem több, mint — vázlat. Csak foltokat és durva körvonalakat tartalmaz, s lényegesen több illusztrációt, alátámasztást igényelne, melyre itt nincs idő és lehetőség. A képet számos tényező motiválja. Egyebek között az a tény, hogy Magyarország érdemben képtelen részt venni abban a nagy intellektuális fellendülésben, mely Nyugat-Európában a pápaság és császárság közti nagy konfliktus idején, a XII—XIII. században lejátszódik. A két univerzális igény, a *Sacerdotium* és *Imperium* közti küzdelem a kereszténység ideális politikai egységéért (pápai ill. császári értelmezésben) mint ismeretes, végül is egy harmadik erő, a francia monarchia győzelmét, s még szélesebben, az eredeti célok szöges ellentétét, a politikai gondolkodás gyors ütemű laicizálódását eredményezte. Az érvek *pro* és *contra* keresgélésében, a fellendülő publicisztika nyomán túhegyre kerülnek olyan problémák: mi az „állam”, a *res publica*, mi a hatalom és a jog forrása stb; csupa olyan kérdés, amit a korábbi középkor isten kegyelmével elintézettnek vélt, most azonban a Bolognában teljes szövegében feltárt római jog egészen más megvilágításba helyezett. A problémakör nem maradt a kánonisták és a római jogászok, a glosszátorok és legisták ügye, hanem áthatotta a klérus és a lovagság műveltebb rétegét, s beleivódott az államjogi traktátusokon kívül szorosabban az irodalom tematikájába is. Ez a korszak a renaissance előtt a középkori kultúra igazi intellektualizálódásának ideje. Bizonyos hullámaiban eljutott Magyarországra is a XIII. század második felében, de egy szűk udvari klerikus csoporton túl másokat aligha érintett meg. Igaz, hogy amennyiben megérintette, annak aztán mély nyoma maradt. Igazi, a nyugatihoz mérhető intellektuális élet azonban később sem alakulhatott ki, melynek fő oka mindenekelőtt a sikeres egyetemalapítás hiányában, képzett egyházi középréteg és az államigazgatásban tevékenykedő polgári elem hiányában rejlik, aminek mind mélyen rejlő morfológiai okai vannak. Ezeket itt nem követem tovább; nagy kérdés, hogy a magyarországi kultúra a XIV—XV. században mennyiben „hozhatta volna be” azt a kérését, melyet történeti okokból a XI—XIII. század során szenvedett el!

Számos felvethető ellenérv közt kézenfekvő mindjárt ez: ezek szerint általában a társadalom és irodalom viszonyát ilyen lapidárisan egyszerűen képezem el: fejletlen társadalomnak fejletlen irodalom, fejlett társadalomnak gazdag irodalom felel meg? Ilyen primitív összefüggést pillanatig sem képzelek el. Az újabb kori irodalom ennek számos csattanós cáfolatát adná, a legkarakterisztikusabb talán a XIX. századi Oroszország hatalmas és lenyűgöző irodalma. S nem cáfolat maga az újkori magyar irodalom is?

Csakhogy éppen a középkorban mintha valóban fennállna egy ilyen közvetlenebb, egyirányú kapcsolat. S ez a középkori kultúra konvencionális, sablonokhoz igazodó világában érthető is: ahol a kötelező formáknak és közhelyeknek olyan normatív ereje van, ahol az individuum olyan kötelezően sűpped bele annak az egyházi vagy világi rendnek a szolgálatába — ideológiailag és műfajilag egyaránt —, mint e századokban, a determináltság közvetlenebbül és merevebben jut kifejezésre, mint az újabb korban. Az emberen kívül álló isteni Világterv árnyékában a társadalmi és erkölcsi konfliktusok érzékelése és merész kimondása (a „nagy” irodalom punctum saliens-e) csak kivételesen lehetséges. Mennyiségileg is számottevő irodalmi, intellektuális élet kell ahhoz, hogy egy-egy alkotó kiválasztódjék és a konvenciók fölé kerekedjék. Az itáliai háttér nélkül

Dante nem képzelhető el. Vagy egy szerényebb példán: a német lovagköltészet mekkora unalmas, lapos, konvencionális tömegéből emelkedik ki egy Walther von der Vogelweide, aki észre meri venni korának számos konfliktusát, rá mer döbbsenni a lovagi életformában rejlő szakadéokra illúziók és valóság közt, szatirikusan pellengérezni ki korát, s két évszázaddal megelőzve a divatot, megénekli a német föld (nem az Imperium!) szépségét *von der Elbe unz an den Rin!*

A magyar irodalom történetében az első igazi nagy költő, nem véletlenül, akkor lép színre, amikor a renaissance az individuumot felszabadítja középkori kötöttségeitől, s a szellemileg szűk magyarországi középkor fölé emeli. Janus Pannoniusnál először szólal meg a modern magyar irodalom legértékesebb vonulatára mindvégig jellemző kettős szólam: a „barbár föld” valóságával való elégedetlenség, a kritika és a kétségbeesés, — másrészt ennek a földnek a bensőséges szeretete, amire a középkor még nem képes, legkevésbé a *natio Hungarica* dicsőségét és nagyságát tömjénező nemesi nacionalizmus, melyet valójában a rendi *natio* lényege lelkesít egyedül: „ősi és kipróbált jogai és szabadságai”. Gerézy plasztikus Janus Pannonius-ábrázolásának egyik legkitűnőbb vonása ez, ahogy Janus, az első nagy magyar író művészetét mint „válság-költészetet” mutatja be. Nem ezzel a hangvétellel kezdődik-e igazában a magyar irodalom, ha egyelőre latinul is? S nem szerves része ez a motívum is a magyar irodalom „kelet-európai” jellegének? És ugyanakkor nem itt van-e a gyökere a magyar irodalom ama jellegzetességének, hogy benne a líra dominál, s az epika másodlagos?

Ezen a ponton azonban hadd tegyek egy kritikai észrevételt. Ha a lovagi irodalomról szóló fejezet talán többet sejtet, mint a valóság volt, itt a szerző mintha kissé szűkmarkú lenne. Az irodalomban éppúgy, mint a történelemben, van „egyenlőtlen fejlődés”. A magyar korai humanizmus lendülete meglehetősen éles kontrasztként jelentkezik a középkori irodalom fejlődésében. Ez végeredményben két aktív gócba vezethető vissza, a korábbi, kancelláriai előzményeken kívül. Az egyik egy „autodidakta” humanista, Vitéz János személye és köre, aki Itáliát soha sem látta, mégis az első műhelyt rendezte be Váradon. A másik: Mátyás renaissance udvara.

Mindkettő Közép-Kelet-Európában igen korai. Ami a Vitéz-féle első váradi centrumot illeti, szinte egyedülálló. Hasonló csak Krakóban volt ezidőtájt, mert Bécsben az 1442-ben Itáliából érkezett Aeneas Sylvius kezdeményez, s ez sugárzik ki Prágára is (noha előzmények már a XIV. sz.-ban ott is voltak). Erősen hiányolom ennek a váradi körnek a bemutatását, jellemzését.

Hiányolom továbbá, hogy humanizmus-kutatásunk nem veszi figyelembe annak a közép-kelet-európai első „nemzetközi” humanista csoportnak a létezését, mely 1450 táján, Aeneas Sylvius-szal az élen ezen a tájon formálódik, levelezés és személyes eszmecsere útján rendszeresen érintkezik. Ide tartozik jónéhány kancelláriai alkalmazott a bécsi birodalmi és osztrák kancelláriáról (Michael Pfullendorf, Wilhelm Furchtenauer, Johann Nihil de Prag császári asztronómus, az ismertebb nevű Georg von Peuerbach, Johann Rot, a későbbi boroszlói püspök és mások), az első osztrák humanista művecske (egy *Dialogus* a szerelemről 1454) szerzője Johann Tröster, akinek személye már csak azért is érdekes, mert a jelek szerint 1454—57 közt Vitéz titkára volt. Ide tartozik a cseh kancellár, Prokop Rabstein és köre, s állandó a kapcsolat a krakkói püspök, Zbigniew Olesznicki körével. E társaság lelke Aeneas Sylvius, s az ő Bécsből való távozása (1455) után szét is hullik rövidesen. Vitéz János e nyilvántartott „elit” számottevő tagja már korábban is, majd 1452—1457 közt Bécsben és

Prágában személyesen is alkalma van a korábban levelezés útján fenntartott kapcsolatot realizálnia.

Mátyás személyét és szerepét illetően csatlakozom egy korábbi vita során felmerült igényhez. Igaz, hogy Mátyást mint levélíró-t nem lehet szigorú mércével humanista író-nak tekinteni. Renaissance-egyéniségét azonban tagadni nem lehet, s azt sem, hogy dietamenjei sorai közt itt-ott felvillan valami a humanista retorikából, az antikvitás ismeretéből. S végül is, ha Itáliát nem számítjuk, hol volt az Alpoktól északra ez időtájt fejedelem, akitől akár ennyi kitélt? III. Frigyes tökéletes süketsége és tompasága, amit éppen Aeneas Sylvius maróan gúnyos szavaiból ismerünk (nescit toga barbara versus), de akárhány más kontraszt még inkább kortársai fölébe emeli őt. Mátyás politikai kísérlete gazdasági-társadalmi okokból eleve kudarera volt ítélve; a korai-abszolutisztikus kísérletnek, sajnos, sem politikai, sem társadalmi téren nyomai nem maradtak a magyar történetben (a később felámadt nosztalgiákon kívül). Ami ebből maradandó és nagy: az a korabeli magyarországi gazdasági-társadalmi feltételekhez mérten tulajdonképpen aránytalan renaissance udvari kultúra. Csak így érthető, hogy bizonyos értelemben megelőzte a francia vagy a burgundi udvart, nem is szólva a császári udvarról. Ha máshol nem félünk, a valósághoz hiven, az európai arányok ismeretében a szükséges kritikától, akkor ezt a mércét pozitív értelemben is alkalmazhatjuk, ha indokolt. Ilyen értelemben tehát azt sem kellene elhallgatni — bármennyire is fennáll Poggio Bracciolini esetében a szokásos humanista hízelgés gyanúja —, hogy már az öreg Hunyadi Jánosban, élete utolsó éveiben, Vitéz és fia neveltetése kapcsán, a humanista érdeklődés valamilyen (bármily passzív) formában felébredt.

Ha talán úgy tűnt, hogy a kötet koncepciójával szemben, ami a „kelet-európai jelleget” illeti, egyfajta túlzottan „negativisztikus” hangott ütöttem meg, most hadd utaljak egy azt némiképpen enyhítő pozitív sajátosságára a korai magyar irodalomtörténetnek, ami véleményem szerint nem kap méltó helyet a tárgyalás során. Modern kifejezéssel élve a középkori magyarországi irodalom „orientációjának” problémájáról van szó. Nem mintha valami elsődleges kérdésnek tartanám (különösen egy szintézisben), hogy a német nacionalista kultúrtörténet ma sem hiányzó teóriáit cáfolgassuk, amely Európának egy olyan soha sem volt kulturális szerkezetét építette fel, melyben minden hatás, eszme Nyugat felől német közvetítéssel érkezett volna „Süd-Osteuropa” felé. Ellenben mélyen fekvő strukturális probléma — tudományos kérdés — rejlik itt, mely bizonyos értelemben ismét csak kapcsolódik a Nyugat — Kelet problémához.

Ahogy a középkori Európának megvan a maga gazdasági szerkezete, fejlődési régiói, úgy bizonyos értelemben szólhatunk kulturális strukturájáról is. Ezen belül a mag, a centrum tulajdonképpen nem „Nyugat”, hanem két, egymással érintkező régió. Egy déli, mely Észak-Itálián kívül a korai középkori Burgundiát és Aquitaniát (a dél-francia-vidéket) foglalja magába, és egy ettől északnyugatra húzódó, mely Észak-Franciaországot, Flandriát és a korai Lotharingiát öleli fel. Maga a német terület, a *regnum Teutonicorum* túlnyomó részében már egy másodlagos zóna. Nem véletlenül az említett terület a XI. században fellendülő európai kereskedelem fő zónája, Velencétől és Firenzétől a Champagne vásárain át Brüggeig.

A magyar középkori irodalom (és képzőművészet is) jelentősebb alkotásaival ide kapcsolódik. Sejtésem szerint mindjárt maga az *Intelmek* is. A kézikönyvben is olvasható megállapítás, hogy a mű szerzője német pap lett volna, *Hómanra* megy vissza, s azt az *Intelmeket* leginkább ismerő Balogh József is

sajátos módon átvette. Holott Hómannak tulajdonképpen nincs komoly érve feltevése mellett, a Balogh által túlerőltetett „Róma-eszme” (III. Ottó a háttérben) pedig nehezen egyeztethető össze azzal, hogy a mű koncepciójából teljességgel hiányzik az *Imperium*. Ezzel szemben valószínű forrásai, elsősorban Jonas d’Orléans, Walafridus Strabo, Smaragdus és más IX—X. századi királytűkrök egyértelműen a nyugati frank területre mutatnak, s egyéb megfontolások alapján is a szerzőt a Rajnától nyugatra kell keresni, felfogása egy imperiális szemlélettől nem befolyásolt, elsődlegesebb Cluny-i szellemre utal. A mű mint irodalmi alkotás pedig több méltatást érdemelne. Forrásainak egyrészt mereven sablonos, a morális szférában elvesző jellegével szemben lényegesen konkrétabb, világosabb, gyakorlatiasabb, másrészt azok dagályosságával szemben arányosan, szinte kecsesen szerkesztett írásmű. Megjegyzem, hogy *Guoth Kálmán* németelyei egyes részek későbbi interpoláltságát illetően (amire a kötet is céloz) nemcsak stílusosan cáfolhatók meg, ahogy ezt *ifj. Horváth János* már megtette, hanem tartalmilag is, amit *Balogh J.* és *Deér J.* részben elvégzett, s a korai államszemlélet rekonstruálása még inkább aláhúz. — Ide kapcsolódik, hogy a korai egyházszervezés és kultúra lotharingiai — vallon kapcsolatai, amit újabban *Váczy Péter* hangsúlyozott, s egyéb újabb eredmények is aláhúznak, nem kapnak súlyt a szövegben.

Anonymus is inkább egyetemes történeti összefüggéseibe kerülne, ha Párizs és Orléans mellett egyéb sejtethető, vagy feltehető rokonsága is megemlítést nyerne. Nem mintha Geoffrey of Monmouth *Gesta*-ja hatása — ahogy *Fest Sándor* feltette — szövegszerűen kimutatható lenne; abban az értelemben azonban, ahogy *Honti János* vetette fel a kérdést és vetette össze pl. a dán Saxo művével, már távlatai nyílnak az összefüggésnek, főleg, ha nem maradunk meg az egykori frank birodalmat nyugatról és északról határoló sávnál, hanem a lengyel Gallus Anonymust, de főként Vincentius Kadzubecket (*Chronica Polonorum*, 1206 után) is figyelembe vesszük. E sávban ugyanis — szemben pl. a frankok, majd a franciák trójai eredet-teóriájával, mely a VII—VIII. sz.-ban keletkezik—1150—1200 táján kezdődik el egyrészt az őstörténet-gyártás, a Bibliától függetlenedő spekuláció, másrészt egy irodalmi magatartás, mely a félig-meddig kárhoztatott népi hagyományból már bizonyos lovagi „pseudo-nacionalista” céllal anyagot illeszt be az irodalomba.

Kézainál, a későbbi parlagi szittya-magyar nemesi nacionalizmus első találékony ideologusánál különösen érdekes felfejteni elméletének nagyon is „kozmpolita” gyökereit. Nem kérhetem számon természetesen a szerzőktől egyelőre csak készülő munka eredményeit, de talán nem érdektelen a felvetett összefüggésben itt valamit elmondani. Kézai olasz nyelvtudása, észak-itáliai forrásai, római jogi képzettsége már eddig is többször megtárgyalást nyert. Persze, ezen a ponton még tovább lehet lépni. Szükségtelen, sőt szinte lehetetlen például feltételezni, hogy a *communitas* „alkotmányjogi” terminus technicus a 1270-es évek szerkesztése nyomán jutott volna a bővebb krónikákba. A római jog nyomán felélénkülő korporációs tan ismerője vezethette csak be ezt a fogalmat, s ilyen ismeretekről egyedül Kézai tanúskodik, éppúgy, mint a hatalomátruházás esetében a glossátorok ismeretéről. De még ennél is érdekesebb egy másik vonatkozás. Ismeretes, hogy a szolgaság és nemesség eredetéről szóló teória központi eleme a Werbőczyig és 1848-ig ívelő nemesi teóriának. A Kézai-féle elmélet sem a patrisztikából, sem a római jogból nem fejthető meg; nem az eredendő bűn, s nem a *ius gentium* az alapja a szolgaság kialakulásának az eredetileg szabad magyarok közt, hanem a hadbahívó *edictum* megtagadása.

A kutatók jórésze ebben valami Kézai-féle specialitást látott, ill. nem tudott vele mit kezdeni, mert annyira kiűt a XIII. században közkeletű nézetek közül. S valóban egész Európában egyetlen hely van, ahol a XIII. századi nemesi közvéleményben a szolgaság egyik forrása a hadbahívás megtagadása: Franciaország. Ez a motívum a XIII. sz. elején tűnik fel a francia lovagi epikában (természetesen Nagy Károlyhoz kapcsolva), s végigkísérhető az egész századon át, sőt a XIV. sz. elején a párizsi közbeszéd szerint magában Párizsban mintegy ezer ilyen eredetű *serf* él. E kétségtelenül lovagi eredetű elmélet bekerül a jogkönyvekbe, így a legnevezetesebbe, Kézai kortársának, Philippe de Beaumanoir szokásjoggyűjteményébe, ahol az eredetileg csupa szabadból álló *communitas*, a hatalom (igazságszolgáltatás, parancsnoklás és törvényhozás) átruházása, a nemesség keletkezése és a hadbahívás megtagadása nyomán keletkezett szolgaság lényegében ugyanabban a kölesönös összefüggésben kapcsolódik egymáshoz, mint Kézai nevezetes 7. fejezetében. *Eckhardt Sándor* nyomán eddig is tudtuk, hogy Kézai járhatott Franciaországban, ottani helyi hagyományt használt fel a hun-történetben, s az ő művében található az első Magyarországon leírt francia szó. Ha ezek után még azt is tudjuk, hogy a francia lovagi nacionalizmus első irodalmi lecsapódásai az 1260-as évekre esnek, a *nation* szót ekkor írják le először „nemesség” jelentésben, — aligha marad kétség a koncepció alapelemeinek francia eredetét illetően. Már *Mályusz Elemér* rámutatott (1942) a francia és magyar nemesség kialakulásának bizonyos párhuzamaira. Ez most az ideológiában is kitűnik. A XIII. század második felében kialakuló korai német ideologikus „nacionalizmusnak” (Jordanes von Osnabrück, Alexander von Roes stb.) egyetlen motívuma sincs, mely a magyarral közös lenne. A magyar nemesi nacionalizmus (melynek minden lényeges ideológiai eleme benne van Kézai művében, s alig átalakítva popularizálódik a XV. században) tehát eszmei gyökérzetével Észak-Itáliából és Franciaországból táplálkozik. Mindebből az adott összefüggésen túl még két lényeges konzekvencia vonható le. Egyrészt az, hogy ha volt egy ősi magyar „gentilizmus” — aminthogy volt —, az a XII—XIII. században lényegében elhalt; a nemesi nacionalizmus merőben új, mesterséges képlet, mely a XIII. századi nemesség társadalmi-politikai igényeiből nő ki, ideológiájában „nemzetközi” eredetű motívumokból táplálkozik. Másrészt: a római jog és a nyomán feltámadó publicisztika, mint ideológiai forrásvidék, Európában sokféle törekvést szolgált ki, de a fejlett országokban végül is két erő húzott hasznot belőle, a városok és a központi hatalom; Magyarországon természetesen a legeredményesebben a nemesi öntudat aknáztta ki.

Az Anjou-korban ugyancsak olasz—francia hatások mutatkoznak. A magyar történetről több fontos német lovagi forrásunk van (Stájer Ottokár, Műgelni Henrik, Suchenwirt stb.), semmi jele azonban a német lovagi epika hatásának, ezzel szemben — mint a kötet is rámutat — a Toldi-monda a francia lovagi hősi énekkel tart rokonságot. Zsigmond idején pedig megkezdődik az olasz humanizmus kisugárzása. Ez már azért is fontos és hangsúlyozandó, mert az ország olasz-dalmát kereskedelmi orientációját a XV. sz. első felében felváltja egy erős dél-német hegemonia, melynek azonban semminemű lényeges művelődési következménye nincs. Nem ártana talán, ha ez a vonulat kidomborodnék az előadásban.

Végül pedig hadd vessek fel még egy általános természetű problémát. A „magyarországi irodalom” fogalma körülvonalazása kapcsán a szerzők világosan leszögezik, hogy a többnemzetiségű *regnum Hungariae* litteratúrája a tárgyuk, ez a jórészt latin irodalom. Milyen elvi alapon rekeszthető ki ezek szerint a ma-

gyarországi német polgárság (anyanyelvű) irodalma, mely egyébként, amennyiben latin nyelvű, említésre kerül? Az a polgári krónika-irodalom, mely a XV. sz. közepén az ún. Szepesszombati Krónikával indul meg, német nyelven, nem „magyarországi irodalom?” A szepességi és az erdélyi szászság, a tárnoki városok német polgársága természetesen mindig fenntart egy bizonyos kapcsolatot a Birodalom, ill. Szilézia stb. német kultúrájával, irodalma azonban lényegileg mégsem a „német irodalom” része, ahogy e polgárság történeti tudata is különbözött a nagynémetségétől. Eredetét a beköltözéstől számítja, a *primi hospites* számítanak előkelőknek; a szepességi krónika is azzal kezd: „von wan sy bekomen sein, und durch wilchen König und wenne sy in den Czipz kommen seyn” (ti. az ősök). A nagyobb egység, melyben gondolkodnak: a *land* ill. *reich zu Ungern*. Ezen belül öntudatuk territoriális-rendi, az 1440-es évek kiélezett pártviszályában (Erzsébet — V. László-féle „német párt” és I. Ulászló—Hunyadi-féle „magyar-lengyel-párt”) természetesen bizonyos partikuláris német nacionalizmussal színezve. Ennek azonban semmi köze a birodalmi *translatio*-hoz, vagy Tacitus *Germania*-ja felfedezése után a német humanisták ősgermán mitoszához, a középkori németség „nacionalista” tudata fő forrásaihoz. A XV–XVI. sz.-i magyarországi német irodalom tulajdonképpen a hiányzó polgári-rendi irodalom rétege, német nyelven. S így kár kirekeszteni Windeckétől fogva (aki amellet, hogy nemzetközi kalandor volt, pozsonyi polgár is volt egy ideig) Dernschwamig ezt a polgári réteget a középkori Magyarország irodalmának történetéből.

A részleteket — egy-egy megfogalmazást, terminológiai problémát vagy tárgyi vonatkozást — illető megjegyzéseimmel és észrevételeimmel ezúttal nem akarom megterhelni az amúgy is kissé hosszúra nyúlt referátumot, annál is inkább, mert azok a kötet koncepcióját alapjaiban nem érintik.

VARGA JÁNOS

A magyar irodalom története III. kötetéről

Tulajdonképpen merészség, hogy kívülálló létemre hozzászólok olyan reprezentáns szellemi alkotáshoz, mint a magyar irodalomtörténet harmadik kötete, amelyet e tudományág vonatkozó korszakának kiváló szakemberei közös munkával hoztak létre. Szolgáljon mentségemre, hogy saját elhatározásomból aligha vállalkoztam volna e lépésre. Mivel azonban nem állt módomban kitérni a megbízatás elől, kénytelen vagyok néhány olyan gondolattal előhozakodni, amelyek a munka átolvasása közben támadtak bennem.

Szándékosan használok az átolvasás kifejezést az áttanulmányozás helyett. A kötet ugyanis tanulmányozást igényel és érdemel; idő kell hozzá, amíg az ember többé-kevésbé úrrá lesz anyaga és mondanivalója felett, márpedig ahhoz, hogy valaki igazán erkölcsi alapot nyerjen az értékelés jogához, a mű szellemi birtoklásának teljessége szükséges. Mindezzel hangsúlyozni kívánom, hogy mondanivalóm egyedül és kizárólag a problémafelvetés jogára tart igényt, és minden ítélkező szándék távol áll tőle. Gondolataimat ezért, bizonyuljanak akár találó megjegyzéseknek, akár pedig félreértéseknek, nagyrészt csupán olyasvalaki hangos töprengéseinek szeretném tekinteni, aki a maga szakterületén is nemegyszer a szóban forgó munkában tárgyalt kérdésekhez hasonlókkal, vagy velük azonosakkal találja szemben magát. Az érintendő problémák legtöbbször valószínűleg nem új; megközelítésük és megoldásuk módjáról-eszközöiről bizonyára az irodalomtörténészek is vitáztak, vagy konkrét feldolgozásokban publikusan is kifejtették — egymásétól gyakran ugyancsak eltérő — álláspontjukat. Ha tehát olyan kérdésekhez is hozzányúlnék — legyenek azok módszertaniak vagy tartalmiak —, amelyeket irodalomtörténész kollégáink szintén vitatnak, ezt a szakmai kulisszatitkok vagy a rájuk vonatkozó szakirodalom részletes ismeretének hiánya miatt teszem. Ha viszont megjegyzéseim olyan problémákra irányulnak, amelyeket irodalomtörténészeink már eldöntötteknek tekintenek, e kérdések szőnyegre hozásának az a magyarázata, hogy megoldásuknak a kötetben található módját nem mindenben érzem kielégítőnek. Végül — ezt ugyancsak szeretném aláhúzni — észrevételeim jelentős hányada nem egyedül a vitatott munkának szól, hanem legalább ugyanígy vonatkozik történetírásunkra, történetírásunk fogyatékosságaira is, mert egynémely probléma tisztázása úgyszólván közös feladatunk.

Mindebből következik, hogy hozzászólásom nem ismertet és nem értékel, hanem csupán a kötet olvasása közben ébredt gondolatoknak ad hangot. Ennek leszögezése fel is menthetne attól, hogy a munka jelentőségét, pótolhatatlan voltát hangsúlyozzam. A meggyőződés belső kényszere mégis azt követeli, hogy ne térjek ki ennek jelzése elől. Ha nem irodalomtörténészek körében volnék, és ha a kötetet mint egyedi tanulmányok összességét tekinteném, akkor ta-

lán Szontaghnak azzal a szállóigévé lett és a munkában kétszer is idézett mondatába összegezném benyomásaim lényegét, amellyel Jósika Abafiját üdvözölte: le a kalappal. De szakemberek közt a tettenérés veszélye nélkül nem cselekedhetem ezt, be kell tehát érnem azzal, hogy szürkébb és prózaibb módon fejezzem ki elismerésemet. Ezért anélkül, hogy a sablonná vált recept szerint felsorakoztatnám a munka szembetűnő érdemeit, csak annak megállapítására szorítokozom, hogy fontos, tudományos ismereteinket számtalan ponton kibővítő irodalomtörténeti összefoglalás született. Olyan, amely anyaggazdagságával meglepi, egyes tárgykörökben részletekbe menő, sokoldalú elemzéseivel megragadja az olvasót, és amely igényességével, marxista módszerével mind a marxista irodalomszemlélet kialakításának és terjesztésének, mind pedig a végleges marxista irodalomtörténet kimunkálásának kiemelkedő állomását jelenti.

Mégis, ha az ember nem valamely irodalmi személyiség vagy áramlat után érdeklődik, hanem a magyar irodalom szerves fejlődését kívánja a kötet forgatása útján áttekinteni, akkor alábbhagy az egyes fejezetek és alfejezetek olvasása közben támadt lelkesültsége. A munka ugyanis sokkal inkább önmagukban és többségükben kitűnő tanulmányok sorozata — hadd utaljak itt csak példaképp Gvadányira, Berzsenyire, Kazinczyra, Vajda Péterre, Fazekasra, az Athaeneumra, Petőfire stb. —, semmint a különféle problémákat szerves egységre foglaló szintézis. Olyan tárház, amelynek egyedi darabjai többségükben remeklések; elrendezésük, egymáshoz való viszonyításuk azonban nem biztosítja megfelelően az összhangot. Pedig első pillantásra úgy tűnik, hogy inkább nagyonis feszesen szerkesztett, sőt mereven egy célra törő munkával van dolgunk. Az ember mégsem tud szabadulni attól a gondolattól, hogy van valami zavaró a szerkesztés körül. Azt is lehetne mondani, hogy a szerkesztői elvek és szempontok korántsem úgy érvényesülnek, ahogyan az mindenben méltó lenne a kötetet alkotó részletekhez.

Pontosabban fogalmazva: a munka egészéből nem derül ki, hogy a kötet gondozói milyen szempontok, megfontolások alapján látták el szerkesztői feladatukat, nem világos, milyen jeleget szántak magának a kötetnek, hogyan értelmezik a kézikönyv fogalmát. Annak a folyamatnak ábrázolása, amely a kulturális-ideológiai terület irodalmi szférájában a jelzett időhatárok közt zajlik, nem mindig áll egészséges arányban a folyamatot elindító, alakító, benne szerepet játszó személyiségek tárgyalásával. Nincs arról szó, mintha a szerzők elmulasztanák e folyamatok vizsgálatát, de arról igenis, hogy az individuumot indokolatlan mértékben részesítik előnyben a történelmi kollektívummal szemben. Tudom, hogy az irodalom nem más, mint az írói személyiségek összességének produktuma, mégsem hiszem, hogy az előbbi probléma felvetése csupán a történelmi kollektívum pártján álló történész aggályoskodása lenne.

A kötet címe a magyar irodalomtörténet 1772 és 1849 közé eső szakaszának bemutatását ígéri, de ígéretét nem tökéletesen váltja be. Némely író esetében ennél többet, mások esetében kevesebbet nyújt. A szerkesztők bizonyára alapos megfontolás után választottak ilyen eljárást. Annak számára azonban, aki elsősorban irodalmi áramlatokat és folyamatokat, nem pedig írói személyeket szeretne egységesen tárgyalva látni, e megoldás nem látszik kielégítőnek. Mert mivel indokolható az, hogy az abszolutizmus korának Erdélyije vagy Eötvöse a reformkor irodalmi problematikájába ékelten jelenik meg, holott maga a munka is kimutatja, hogy nem ugyanazzal az Eötvössel van dolgunk? Vagy miért teszi szegényebbé a munka a reformkori irodalmat azzal, hogy például Jókainak, Aranyinak vagy Keménynek nem biztosít, vagy csak periférikusan biztosít he-

lyet? A szerkesztőket nyilván az az elv vezette, hogy az egyes írók portréjának egészét abban a korszakban rajzolják meg, amelyre működésük túlsúlya esik. Ez az elv azonban vitatható, mert megbontja a tárgyalás folyamatosságát, és elhomályosítja a folyamatok összefüggéseit. Amellett a szerkesztők ezt az elvet nem is érvényesítik következetesen, hiszen például Kossuth, vagy Szigligeti tárgyalásában — szerintem helyesen — csak 1849-ig mennek el. Másrészt az ilyen szerkesztési módból olyan visszasságok állhatnak elő, hogy egynémely kérdésről a kötet először úgy tájékoztat, mint egy későbbi kor problematikájáról, holott a probléma már korábban felmerült. Elég utalni például arra, hogy a reál—ideál ellentéppárról Erdélyi kapcsán először mint az abszolutizmus kori irodalom kérdéséről értesülünk, és a kötetnek csak egy későbbi helyén derül ki, hogy ez már a forradalom előtt az irányköltészet körül kirobbant vitának is egyik kérdése volt.

A szerkesztői koncepció vitatható voltára számos kisebb-nagyobb fogyatékoság vezethető vissza. Nem egyszer találkozunk ismétlésekkel. Az magyarul, sőt indokolt is, hogy a szerzők két írói személyiség esetén mindkettő ábrázolásakor kitérnek egymáshoz való viszonyukra. Azonos jelenségek illusztrálására azonban nem éppen szerencsés ugyanazt az idézetet felhasználni. Még inkább fel kellett volna figyelni arra, hogy ugyanazon tény vagy jelenség a munka különböző helyein *vagy* értelmezésben, *vagy* tényszerűen eltérő magyarázatban részesül, így például Kossuthot hol megfosztják a Pesti Hírlap szerkesztőségétől, hol új szerkesztői engedély reményében önként mond le arról, a radikalizmus útjára lépő értelmiség törzshelyévé hol 1841-ben, hol 1847-ben lesz a Pillvax-kávéház stb. A kellő körültekintés hiányából fakad az is, hogy helyenként egy-egy irodalmi irányzat legtalálóbbs és legátfogóbb jellemzését nem az irányzatot egészében tárgyaló részben, hanem az irányzat egyik vagy másik képviselőjének bemutatásakor kapja az olvasó. Így például a klasszicizmusnak pontosabb és tömörebb meghatározását a Berzsenyi-portré szerzője adja és nem a bevezető fejezet. A politikai szerepet játszó személyiségekkel kapcsolatban tisztázatlan maradt, hogy politikai ténykedésükből mennyit mutassanak be a kötet szerzői. Csak így történhetett meg, hogy egyrészt a különböző személyek megítélésében itt-ott aránytalanságok tapasztalhatók, másrészt egyazon személy pályájának politikai csúcsa marad említés nélkül. Kazinczy Gábor közszereplésének legértékesebb mozzanata például a Szegény-legények Társulatának megszervezése, és az illető szerző épp erről feledkezik meg. A centralista Pesti Hírlap legfontosabb publicistáinak külön portrékat szentel a kötet, Kossuth Pesti Hírlapjával kapcsolatban viszont — Kossuthon kívül — senki sem részesül ilyen elismerésben. Trefort Ágostont például külön is szerepeltetik, ugyanakkor a nála írónak külön Pulszky csak mint útirajz-szerző és mint az irányköltészet ellenfele jelenik meg a könyv lapjain. Horárik János külön fejezetet kap, a saját korában sokkal nagyobb formátumú és jelentőségű Tessedik Sámuelnek pedig csak korának tudós társaival közös fejezetben biztosítanak eléggé szerény helyet.

Szívesen olvasnánk vagy egyáltalán vagy többet olyan témakörökről, amelyek megítélésem szerint szorosan hozzátartoznak az irodalomhoz részint mint művészethez, részint mint ideológiához, a kötetben azonban nem vagy nem kellő mélységben kerültek tárgyalásra. Ilyenek például az egyes szakaszok olvasóközönsége, a ponyvairodalom, a népi kultúra a nép és az irodalom viszonya stb. Persze, tisztában vagyok vele, hogy e kérdések részletes feltárása még a jövő kutatás feladata. Úgy gondolom azonban, hogy bizonyos kér-

désekkel az egykorú és későbbi szakirodalom alapján már most is többet lehetett volna foglalkozni. Csupán példaként említem meg a jogtudományt, illetőleg a jogtörténetet. Jogász-nemzet voltunk közismert; a jogi gondolkodás nálunk évszázadokon keresztül volt — néha pozitív, de legtöbbször retrográd — hatással a közéleti szereplők, köztük a literátusok tudatalakulásának befolyásolója. E kérdéskörrel azonban csak hézagosszerű ismereteket nyújt a kötet, a kor legkiválóbb jogászaik közül alig egy-kettő neve bukkan elő.

Külön problémakör, hogy mennyiben sikerül a munkának az irodalmat úgy ábrázolnia, mint egy-egy adott kor meghatározott valósággrészletének tükrözőjét, milyen mértékben találja meg az irodalom és a történeti háttér bonyolult, néha közvetlenül, néha csak sokszoros áttételeken át érvényesülő kapcsolatát. Noha a töredezettség érzését az ezirányú megközelítés sem oszlatja el, mégis meglepően kell tudomásul venni, hogy az ily vonatkozású eredmények összegezett formában mutatják csak meg igazán azt a nagy utat, amelyet irodalomtörténetírásunk a marxista irodalomfölfogás elsajátítása és kifejlesztése terén megtett. Az egyedileg napvilágot látó feldolgozások hasonló, de mégiscsak meghatározott keretek közt mozgó eredményei felett könnyen elsiklik az ember, egy nagyobb korszak szintézise azonban szembeötlően árulkodik mind az eredményekről, mind a fogyatékosságokról.

Örömmel állapítható meg, hogy a kötetben az előbbiek vannak túlsúlyban. Sok hiteles és meggyőző fejtegetés bizonyítja, hogy a kötet szerzőinek irodalomlátása valóságcentrikus, az irodalmi jelenségek megértéséhez és értelmezéséhez magában a vizsgált korban, annak meghatározóiban, társadalmának dialektikus mozgásában keresik és legtöbbször meg is találják a kulcsot. Pedig az irodalom és a történelem szembesítése olyan korban, amikor a cenzúra lépten-nyomon határt szab annak, hogy a szerző gondolatainak teljességét hozza embertársai tudomására, korántsem könnyű feladat. Eltekintek attól, hogy a munka ilyen jellegű értékeinek akár csak egy hányadát is felsoroljam, de szeretném hangsúlyozni, hogy számos vonatkozásban olyan újszerű megoldásokkal van dolgunk, amelyeket a történetírásnak is feltétlenül hasznosítania kell.

Úgy érzem azonban, hogy nem minden ponton és vonatkozásban zavaratlan a történeti háttér és az irodalmi jelenségek kapcsolatának ábrázolása. Érdekes, hogy e követelménynek az egyedi portrék megintcsak tökéletesebben tesznek eleget, mint a történeti körülményeket összegező, vagy egy-egy periódus irodalmi jelenségeinek átfogó bemutatására vállalkozó fejezetek. Persze, ez a megállapítás sem általánosítható, mert időnként az azonos típusú összefoglalások közt is, sőt ugyanazon bevezető fejezet alfejezetei közt is jelentős szintkülönbségek tapasztalhatók. Némelyik valóban megragadja a jellemzett időszak lényegét és a történeti valósághoz híven követi nyomon annak mozgását, illetőleg irodalmi jelenségeinek alakulását, de van olyan is, amelyről nem nagyon érzékeli az olvasó, hogy annak tartalma és a vele egykorú irodalom tárgyalása közt szerves kapcsolat állna fenn. Csupán kiragadott példaként hozom fel, hogy igaz és élvezetes e szempontból például a romantika kora irodalmának fő vonásait vizsgáló fejezet, de vértelen, sőt a történeti adatokat sematikusán használó például a magyar felvilágosodás fő vonásait összegező bevezetés, holott ugyanennek a fejezetnek az európai felvilágosodást ábrázoló része viszont megint csak kitűnő.

A történész helyenként valamiféle bizonytalanságot, felfogásbeli határozatlanságot érez az egyes irodalmi periódusok elhatárolásában, némely írói személyiségek hovatarozásának eldöntésében. A kötet tárgyalási egységnek

hol egy meghatározott irodalmi áramlatot tekint, holott esetenként az irányzat egységét inkább formai és stílusjegyeinek azonossága vagy hasonlósága biztosítja, semmint társadalmi és emberi mondanivalója. Máskor viszont csak azért, vagy elsődlegesen azért sorol írókat egyazon csoportba, még akkor is, ha kifejezési formájuk jelentős eltéréseket mutat, mert világnézetük, sőt közpolitikai szereplésük rokonítja őket. Jellegzetes példája ennek a jakobinus mozgalom írói című fejezet, ahová csak Bacszányi, Verseghy és Szentjóby Szabó kerülnek, holott kifejezési formáikat illetően aligha tekinthetők egyazon írói csoportosulásnak, közszereplésük alapján viszont korántsem ők hárman jelentik az irodalmi jakobinizmust. Vagy például kételkedni lehet abban is, hogy Földy János működésében valóban egyesült-e a felvilágosodás és a népiesség. A kötet Földyt e címszó alatt ismerteti, az ismertetés azonban az olvasót nem győzi meg, sőt mintha meg sem akarná győzni a rá ragasztott címke jogosultságáról.

Mindezzel csak utalni szerettem volna arra, hogy a jövő irodalomtörténeti kutatásokat az egyes irányzatok és csoportok egyszempontúbb meghatározásának igénye felé is ajánlatos lenne kiterjeszteni. Természetesen korántsem gondolok arra, hogy az irodalomtörténet mechanikusan és sematikusan kövesse a köztörténeti jelenségek csoportosítását és vegye át annak szakaszbeosztásait. Ez kellő megalapozottság híján a marxista módszer és elmélet mechanizálása lenne, hiszen egy pillanatra sem feledhető, hogy a felépítmény körébe tartozó irodalmi-ideológiai jelenségek bizonyos határok közt megelőzhetik az alap változásait, máskor pedig elmaradhatnak attól. De az mindenesetre megkövetelendő, hogy az irodalomtörténeti fordulópontok kijelölésében egyjellegű mérce és azonos szempontok érvényesüljenek.

Persze, könnyű ezt megvalósítani olyan társadalmak ideológiai-művészeti jelenségeivel kapcsolatban, amelyek — legalábbis a történelem meghatározott periódusaiban — az egyetemes emberi fejlődés élén jártak, mert náluk az alap és felépítmény fejlettségi szintje közt húzóó különbség szűkebb határok közt mozog, a kettő találkozása nem igényel olyannyira hosszú időperiódusokat, azaz a művészeti-ideológiai jelenségek tartalma közvetlenebbül és adekvátabb módon fejezi ki az adott valóságot, annak kritikáját vagy tagadását. Olyan társadalmak esetében viszont, mint amilyenek Kelet-Európa országait lakták, több gondot okoz a kettő viszonyának megragadása.

Közismert, hogy egy adott társadalom ideológiai eszméket és művészeti irányzatokat csak akkor vesz át, ha érett azok befogadására. Úgy gondolom azonban, hogy e meghatározás bizonyos precizírozást igényel. Kelet-Európában legalábbis az történik, hogy a más társadalmakban keletkezett eszmei-művészeti irányzatok akkor találnak talajra, akkor kezdenek beépülni az illető társadalom művészeti-ideológiai és politikai gondolkodásába, akkor kezdenek élni és hatni, ha a befogadó társadalom, pontosabban annak bizonyos osztályai vagy rétegei elérkeztek a gazdasági-ideológiai fejlettségnek arra a fokára, hogy a másutt kialakult eszméket, tartalmi és formai elveket a saját testükre hasonlíthassák, a fennálló körülmények pedig e hasonlítást meg is követelik. A „hasonítás” fogalmával ázt szeretném érzékeltetni, hogy az idegen társadalmakban született eszméknek nem szolgálai áttemeléséről, hanem részint a hazai valósághoz történő alkalmazásáról, részint pedig a hazai fogantatású eszmetörédekekkel való egyeztetéséről, összeolvasztásáról van szó.

E reláció a felépítményhez tartozó területek számos jelenségének erősítője, sőt okozója lehet. Mindenesetre e körülmény nem egy hazai jelenséggel is összefüggésben van: ezért részint szimplifikáltabban, részint összetettebben fej-

lódhatnak ki bizonyos eszmei-ideológiai-művészeti áramlatok, tükrözhetnek egészen más tartalmat mint keletkezésük helyén vagy egyéb társadalmakban, sőt ugyanazon stílusirányzat történetének különböző szakaszain keretet adhat nem azonos tartalmaknak is, élhetnek tartósabban egymás mellett különböző irányzatok még úgy is, hogy hatásuk közös irányba mutat, és az eredetileg egy adott osztály eszméinek és művészeti ízlésének kifejezésére született áramlat áthasonított formában az átvevő társadalomban különböző — esetleg ellentétes — osztályok mindenkori érzelmi-eszmei és ízlésvilágának kifejezője lehet.

E sokféle variáció lehetősége, sőt egyes időszakokban szimbiózisra fogas kérdések elé állítja azt, aki az irodalomtörténet korszakolására, periodizálására vállalkozik. A kötet alapján úgy tűnik, mintha e tudományág képviselői a jelzett probléma tekintetében egymást közt sem jutottak volna közös nevezőre. Vagy ha igen, akkor kérdéses, hogy a legszerencsésebb megoldást választották-e. Kötetüket két nagy szakaszra osztották. Az egyiknek, az 1772-től 1820-as évekig terjedő irodalmat vették és annak lényegét „Irodalmunk a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korában” címmel jelölték meg. A másik szakaszt, az 1820-as esztendők és 1849 közé eső évtizedek irodalmát viszont úgy fogták fel, mint a reformkor és a polgári forradalom irodalmát. Erre utal az, hogy a kérdéses szakasz az „Irodalmunk a reformtörekvések, a forradalom és a szabadságharc korában” címet viseli. A periódushatárok megvonásában látszólag tehát az irodalom tartalmi kérdései után igazodtak. Nem tudok azonban szabadulni attól az érzéstől, hogy a korszakolásnak ez a formája a romantika kedvéért, a romantika „megmentése” érdekében történt.

Természetes, hogy az irodalmi korszakok határainak kijelölése a marxista irodalomtörténeti elvek alapján irodalomtörténészeink joga és feladata. Elképzelhető, hogy irodalomtörténeti beosztásuk alapos indokok folytán nem esik majd egybe a marxista történetírás periodizációjával. Nem szeretnék periodizációs vitát provokálni, illetőleg régi disputát felújítani, a jelen korszakolás ellen mégis szót kell emelnem. Nem tudok ugyanis egyetérteni azzal a felfogással, amely az 1820-as éveket a reformtörekvések korának tekinti, következőképp ezen esztendők irodalmát sem minősíthetem a reformtörekvések irodalmának. Ennek ellenkezőjéről egyáltalán nem győz meg a kötet azzal, amit a 20-as évek literatúrájáról elmond.

Álláspontomat a következőkben tudnám összefoglalni: A XIX. század első felében reformtörekvések alatt a történelmi szóhasználat olyan célkitűzéseket ért, amelyek az adott társadalom gazdasági-szociális viszonyainak kisebb vagy nagyobb mértékű módosítására irányulnak, amelyek — nem ugyan a rendszer egészén, de annak lényeges területein — legalább potenciálisan a minőségi változtatás csíráit hordják magukban, és végül amelyek immár nem egyes személyiségek elszigetelt, egyedi eszméi, hanem csoportok határozott elgondolásai. Ilyen törekvésekről viszont, ha eltekintünk a szórványos és nem is jelentős egyéni kezdeményezésektől, amelyekkel egyébként már a század eleje óta találkozhatunk, csak a 20-as 30-as évek fordulójától kezdve beszélhetünk. A megújulásnak, a nemzeti újjászületésnek a gondolata, amely már a felvilágosodással együtt jelentkezik a magyar társadalom bizonyos köreinek eszmevilágában, önostorozó passzív kívánalmakból valójában csak akkor alakul át cselekvő és polgári hazafisággá, amikor a belső viszonyok változtatásának szándékával találkozunk. Ez a találkozás hoz a közgondolkodásban minőségileg újat, a politikában magasabbrendűt. Persze, mindezt a kötet illetékes szerzői sem tagadják, sőt egyikő-

jük a maga nézeteit hasonló módon összegezi, rámutatva arra is, hogy a 20-as 30-as évek fordulóján nemcsak Széchenyi jelentkezik, hanem Kölcsesnél is ezidőtájt figyelhető meg mélyreható fordulat, és Vörösmartynál is ekkor bukkannak elő társadalmi vonatkozású mozzanatok. Így még különösebb, hogy a kézenfekvő következtetés levonása mégis elmarad.

Azzal, hogy a romantika magyarországi virágzásának első szakaszát nem a reformtörekvések irodalmi megnyilatkozásai közé soroljuk, nem vonjuk kétségbe azt, hogy pozitív és jelentős szerepet töltött be a polgári átalakulás eszmei-ideológiai előkészítésében. Sőt, ha funkcióját differenciáltabban nézzük, akkor győződhetünk meg arról, hogy a formai azonosság vagy hasonlóság minőségileg mennyire különböző tartalmak hordozója lehet. Vulgárisan talán úgy is lehetne mondani, hogy a romantika a maga első szakaszában tartalmilag a tagadás és az adottból a múltba vagy nem létezőbe vágyódás, második szakaszában pedig az építés jegyében virágzik. Természetes, hogy az új igenlését a régi tagadásának kell megelőznie, de az sem lehet vitás, hogy a passzív szembenállás aktív magatartássá akkor változik, ha a régi tagadása az új igenlésével párosul.

Mit jelent ez köznapi nyelven a romantikára vonatkoztatva? Közismert, hogy a romantika tartalmilag előre és hátra egyaránt mutathat. Tény az is, hogy számos társadalom esetében a romantika új osztály feltörésével áll elvitathatlan kapcsolatban. Úgy is lehetne mondani, hogy a romantika nemcsak egyénileg, hanem társadalmi és osztályértelemben is az ifjúkor ízlésének, tudatvilágának kifejezője és egyszerszempontú kielégítője lehet. Aligha véletlen, hogy minden kor ifjúsága vonzódik a romantikus eseményekhez, és az se, hogy azoknak a korszakoknak kulturális termékeiben, amelyek kulturális értelemben egy-egy társadalom, pontosabban: népcsoport ifjúkorával azonosíthatók, mindig rendkívül nagy szerepet kapnak a romantikus vagy a romantikával legalábbis rokon mozzanatok. Bizonyos struktúrájú társadalmakban valami ilyesmi történik a polgári osztály megszületésének, vagy tágabb értelemben: a polgári társadalmak kialakulásának korában is.

Mégis: a romantika a maga történetének első szakaszán — így Magyarországon is — csupán jelzi az újnak születését, de a tulajdonképpeni reformkorszaknak csak akkor lesz igazi tükrözője és szolgálója, amikor a romantikus formai és stílus-keretek liberális jellegű vagy ízű tartalmat is megszólaltatnak, ez pedig — a századfordulón felbukkanó halvány kezdeményezések után — csak a 20-as 30-as évek fordulóján következik be. Mindezzel csak abba az irányba szeretném befolyásolni irodalomtörténész kollégáinkat, hogy ne teljes egészében könyveljék el a romantikát a reformtörekvések literatúrájának, hanem hazai pályafutásának első szakaszán tekintsek úgy, mint a reformkorszakot irodalmi síkon előkészítő, a sajátos hazai viszonyok közt tehát haladó irodalmi áramlatot, vagy fordítva: olyan irányzatot, amelyet Magyarország, illetőleg a magyar társadalom sajátos viszonyai tettek tartalmilag is haladóvá, már akkor, még mielőtt helyet kaptak volna benne a liberalizmus eszméi.

Több vonatkozásban finomítható lenne a magyarországi felvilágosodás sajátos képe is. A felvilágosodás általánosságban a középkori misztika és transzcendentalizmus reakciója. Ilyen értelemben magasabb fokon és változott történeti körülmények közt a humanizmus második kiadása. A humanizmusban azonban a hangsúly az emberen, mint evilági lényen van, a felvilágosodásban viszont azon, ami az embert a világi lények legfejlettebbikévé teszi, a többi élőlénytől megkülönbözteti. Az emberszemlélet előterébe tehát az embernek e megkülönböztető jegyei kerülnek, egyfelől az értelem, az ész, a ráció, másfelől

az értelem és a felvilágosult világfelfogás a polgári törekvéseknek megfelelően e kettő kiteljesedésének és szabadságának a jogát hirdeti.

Ennek tudatosulásához persze az időközben végbemenő technikai fejlődés volt szükséges. Ez a fejlődés, illetőleg a fejlődés gyakorlati tapasztalatai eredményezték, hogy azon sajátságok közül, amelyek kizárólag az ember tulajdonai, az értelem, az ész foglalta el a központi helyet, sőt, noha a felvilágosodás mindenfajta misztifikáció tagadásával indult, az egyetemes és örök emberi ész elvének megteremtésével csakhogynem maga is egyfajta misztifikációhoz kanyarodott. Ebből következett, hogy a felvilágosodás, mint eszmeáramlat sem elméletileg, sem társadalmilag nem alkotott olyan körülhatárolt filozófiai rendszert, amelyből csak egyirányba vezethetett volna tovább az út. Megfért az idealizmussal is, de hozhatta a materializmus felvirágzását is. Mint az észlények egyenjogúságának tana, mutatható a demokratizmus irányába, de mint az ész primátusának a felsőbbrendű ész korlátlan jogának elmélete, átmenetileg összeházasodhatott abszolutizmusokkal is. Ezért játszhatta a polgárság számára a jogegyenlőség fegyverének a szerepét, és ezért használhatták fel uralkodók a saját korlátlan hatalmuk ideológiai alátámasztására.

Azok közül a variációk közül, amelyekben a felvilágosodás a maga története során jelentkezik, a magyarországi felvilágosodás a legbonyolultabbak kategóriájába tartozik. Az aufklárizmus a maga klasszikus formájában a nemzetkefelettség alapján áll. Ezért a nemzetileg egységes társadalmakban, ahol a nemzeti túlhangsúlyozását mi sem indokolja, egyértelmű és közvetlenül kézzelfogható annak polgári osztályjellege, antifeudális tartalma. Ezzel szemben a sajátos helyzetű Magyarországon az első periódusban a nemzetkefelettséget — részben csak látszólag, részben ténylegesen is — maga a felvilágosult uralkodó képviseli. Melléje sorakozik fel a társadalomnak egy vékony, nem kis részben értelmiségiekből álló rétege, amely magáévá teszi az aufklárizmus középkor-ellenességét, de a nemzetkefelettség eszméjét csupán — és csak egyidőre — eltűri, lelkesedni azonban nem lelkesedik érte. Nem is lelkesedhet, hiszen a felvilágosodástól épp a polgárosodásnak, és ami azzal egyértelmű, a polgári nemzetté válás útjának egyengetését reméli. Velük szemben ott áll a feudális uralkodó osztály, amelynek egy része nincs már messze attól, hogy a polgári törekvések hordozója legyen, de érdekei még egyelőre a középkori társadalmiság őrzését követelik. Ott áll, és a magyar feudalizmust a felvilágosodás jegyében hontogató uralkodó ellenében magát a feudalizmust, a nemzetkefelettség nevében cselekvő uralkodóval szemben pedig a rendi nemzet szabadságát védelmezi. Azét a rendi nemzetét, amelynek kereteit szét kell feszíteni ahhoz, hogy helyét a polgári nemzetnek adja át, amely azonban a magyarországi társadalom struktúrája és speciális viszonyai folytán mégis csak a polgári nemzet bölesőjének funkcióját látja el.

Ezek az egymást keresztező csoportok, illetőleg a rájuk jellemző tendenciák mindegyike a másik ellen a felvilágosodás, pontosabban annak valamely eklektikus változatát hívja eszmei segítségül. A központi hatalom képviselője az ész, a ráció jogán indít harcot a középkoriság legkirívóbb faktorai ellen, de ugyancsak a magasabb rendű ész jogán szegezi a nemzetkefelettséget egy olyan társadalomnak, amely épp a nemzettéválás küszöbére érkezett. A jozefinista értelmiség az észlények, az emberek egyenjogúságát gyakorlatilag előkészítő törekvések szolgálatába lép, de a nemzetkefelettség területére már nem tudja követni azt, aki e törekvéseket a legfelsőbb szinten irányítja: az uralkodót. Számára a saját korának társadalma nem marad meg az egyenjogú észlények kozmopolita közösségének, hanem az ő szemében e közösség azáltal, hogy Ma-

gyarország egy soknépű birodalom része, a magyarság pedig egy soknemzetiségű ország egyik eleme, egyszersmind az észlények *nemzeti* közössége is. Csak egy lépés szükséges ahhoz, hogy az ő világszemlélete az egyén szabadságjogát a felvilágosodás szellemében az egyének által alkotott kollektívum: a nemzet szabadságjogává tágítsa ki. A fejlődés logikája szerint ennek az értelmiségnek el kellett jutnia arra a pontra, amelyen összeütközésre kerül sor közte és az uralkodói abszolutizmus között. Időközben a központi hatalom szakított a felvilágosodással — és e szakításban az uralkodó személyének változása történetileg csak sokkadrangú szerepet játszott. Az a körülmény, hogy a központi hatalom a felvilágosodás egész eszmeköréből csupán a nemzetekfelettségnek nem fordított teljesen hátat, mert az megfelelt az államhatalom érdekeinek, és mert önmagában szépen összeegyeztethető volt a feudalizmussal, történetileg csupán előbbre hozta, tartalmilag pedig módosította a felvilágosult értelmiségnek és a központi hatalomnak azt az összeütközését, amely politikai síkon a jakobinus mozgalomban fejeződött ki.

A felvilágosult értelmiség tehát az észlények közösségén fokozatosan a nemzetet is érti, e nemzet azonban az ő tudatvilágában mint kollektívum, inkább a magyarsággal azonos. Az uralkodó osztály, illetőleg a nemesség politizáló és gondokodó rétegei viszont a felvilágosodás emberi szabadságesszméjében önmaguk feudális szabadságának elméleti igazolását, saját szabadságideológiájuk szerves folytatását fedezik fel. Következésképp az ő szemléletükben a felvilágosodás egyenjogúság-gondolata a nemesi egyenjogúság nagyönis régi eredetű elméletévé torzul. Érthető, ha ilyen megközelítés folytán az egyenjogú emberek kollektívumánáluk is a nemzet lesz, csak hogy ők a felvilágosult értelmiséggel ellentétben még messze vannak attól, hogy nemzetet általában a *magyarságot*, a különböző osztályok magyar etnikumú közösségét értsék. E nemzet őelőttük még a *történeti* magyar nemzet, az egyenlő feudális privilégiumokkal rendelkező lények összessége.

A felvilágosodás polgári egyenlőség-eszméje tehát az áthasonítás nyomán nemesi demokráciává lényegül. Ezért törvényszerű az is, hogy a felvilágosodásnak e nemesi változatát képviselő erők a maguk ellenlábását elsődlegesen mindig abban az irányzatban látják, amely e nemesi demokráciát fenyegeti. Ez az alapja annak, hogy kibékülnek a felvilágosodással szakító központi hatalommal, de élesen szembefordulnak minden olyan hazai vagy külföldi áramlattal, amely az egyenjogúság társadalmi értelmezésében túllép a nemesi demokrácián, és az emberi szabadságot annak rovására kívánja érvényesíteni.

A hazai felvilágosodásnak e két főága kezdetben azért nem különülhetett el mereven egymástól, mert a nemzeti—nemzetekfeletti ellentétpár állt a probléma előterében, és a nemzeti eszme, noha mindkét irányzat másképp értelmezte azt, összefűzte őket. Amikor viszont a nemzetfelettség problematikája lekerült a napirendről, az uralkodó köröknek nem volt többé szükségük arra, hogy nemzetivé előléptetett nemesi szabadságjoguk védelmére a felvilágosodás eszmeköréből kölcsönözzenek érveket. Az uralkodó körök hátat fordítottak a felvilágosodásnak, és ez kiindulópontul szolgálhatott a nemesi és a polgári színezetű felvilágosodás szétválásához. Az utóbbi azonban közpolitikailag vereséget szenvedett és meggyengült. E különféle tényezők összejátszása folytán alakult ki az a sajátságos helyzet, hogy a továbbiakban a magyarországi felvilágosodás gondolatvilágának — noha különféle elemei itt is, ott is újra felbukkantak — épp az a vonala erősödött meg legjobban, élt legtovább és játszott különleges történeti szerepet, amely az aufklárizmusban nem egyetemes, hanem specifikus

jellegű volt, amely csak különleges helyzetű társadalmakban fejlődött ki, illetőleg kapott főfunkciót: a nemzeti.

Nem felesleges rámutatni arra, hogy a felvilágosodás általánosságban gondolatilag messzemenően antifeudális, antimisztikus, és ebben a vetületben adott gazdasági-politikai rendszerek tagadása is. Lehet, amint hogy lett is polgári forradalmak eszmei előkészítője, a gyakorlati cselekvést illetően azonban önmagában korántsem forradalmi. Sőt: az ész piedesztálra emelésével részint a forradalmak kivédésének, részint a forradalmak elvetésének ideológiájává is fejlődhet, abban az értelemben, hogy egyrészt az emberi észnek olyan hatóerőt tulajdonít, amely képes a társadalmat megrázó tragikus események megelőzésére, másrészt a forradalmakat az esztelenség felülkerekedésének is tekintheti. Ebből következik, hogy a felvilágosult ember számára a felvilágosodáson kívül más eszmei indítékek is szükségesek — a társadalmi-gazdasági indítékekről nem is beszélve — a forradalom aktív vállalásához; de következik az is, hogy nem magával a felvilágosodással kerül ellentmondásba az a felvilágosult, aki elutasítja a forradalmakat. Aligha tekinthető tehát törésnek például Csokonai felvilágosult világszemléletében az a körülmény, hogy elítéli a francia forradalmat, mert ez legalább annyira aufklärismusának jellegéből fakadt.

Meggyőződésem szerint marxista irodalomtörténetünknek nincs még egy olyan alkotása, amely a jelzett időszak irodalmi népiességének problematikáját oly sokoldalúan igyekezett volna megvizsgálni, mint a most tárgyalt összefoglalás. Legmélyebbre e tekintetben a Csokonai íróbarátait, Erdélyit, valamint a romantika és a népiesség viszonyát tárgyaló részek hatolnak. Mégis úgy érzem, hogy a népiesség felvilágosodás- és liberalizmuskori irodalomtörténetírásunknak máig sem teljesen megoldott problémája.

A kötet jól látja, hogy a népiesség jelentős és egyben ellentmondásos szerepének gyökerei a hazai társadalom elmaradottságában keresendők. Az önmagukban érvényes és elszórt általános megállapítások azonban több konkretizálást, nagyobb figyelmet, és összefüggő ábrázolást igényelnének. Megérdemelné a kifejtést, hogy a hazai társadalom elmaradottsága a legpregnansabban annak struktúrájában mutatkozik meg. A társadalom nagy többségét feudális függésben élő parasztok és rajtuk élőködő nemesek alkotják. A közbülső rétegek számszerűen is kevesen vannak, hatóerejük, társadalmi súlyuk kicsi, egy részük ráadásul nem is magyar, más részük pedig életformában, kultúrában, ízlésben mit sem különbözik az alávetett jobbgátságtól; végeredményben tehát e középrétegek, amelyek a polgárosodás vezetőjét és bázisát jelenthetnék, mégcsak nem is mérhetők a nyugat-európai polgári fejlődést hordozó, és a nyugat-európai társadalmakban már a burzsoá forradalmak előtt kifejlődött polgári középrétegek mértékével. Kulturális síkon ez azzal a következménnyel jár, hogy lényegében nem alakul ki, pontosabban csak később kezd formálódni egy, csupán a középrétegekre jellemző, az uralkodó osztály és a jobbgátság kultúrájának bizonyos elemeit már menetközben kiválogató, polgári ízlést és szemléletet megalapozó kultúra, amely újszerűségével különbözne mind a hatalmon levők, mind az elnyomottak kultúrájától. Ilyen nincs, mert az efelé tendáló korábbi kezdeményezések elhaltak, ami pedig mégis létezik, az vagy maga is elválaszthatatlan a szorosabb értelemben vett népi kultúrától, szinte annak részét képezi, vagy pedig vajmi kevés köze van a tulajdonképpeni magyar társadalomhoz. Az urakat és parasztokat társadalmilag és politikailag mélységes szakadék választja el egymástól, kultúrájuk is különböző ugyan, de ízlésben, szemléletben mégis egy sor érintkezési pont található köztük. A sajátos történeti körülmények feudális

fogantatású osztályt tereltek a polgári fejlődés élére. Ebből különös ellentmondás született: Társadalmi-politikai vonatkozásban neki kellett ledöntenie a válaszfalakat, amelyek őt az alsó osztályoktól elválasztották, kulturális vonatkozásban pedig a polgárosodó vagy polgári kultúra kifejlesztésének igénye megkövetelte a feudálisok kultúrájával több vonatkozásban érintkező népi, mivel pedig a társadalom többsége parasztokból állt, a paraszti kultúrának részint a társadalom magasabb régióiba emelését, részint megrostálását. Politikai és kulturális területekre egyaránt be kellett hozni a népet, mint a művészet tárgyát és mint témát. Ugyanakkor részint olyan kulturális szintre kellett emelni, hogy a kialakuló új kultúra közönségévé fejlődhessen, vagy legalábbis elinduljon ebbe az irányba, részint pedig meg kellett határozni, hogy tartalmilag és formailag milyen legyen az irodalom és művészetek viszonya a néphez, a népi kultúra tartalmi és formai elemeihez. A népi kultúra ugyanis olyan tartalmi és formai elemek ötvözete volt, amelyeknek egy része a polgárosodó ízléssel, esztétikai elvekkel nem lért össze, másik részének átvétele nélkül viszont igazi polgári-nemzeti kultúra nem is jöhetett létre. Mindaz, ami a népi kultúrában egyetemes vagy sajátosan magyar, csak gazdagíthatja, kiteljesítheti a polgári-nemzeti kultúrát, de e kultúra nem fogadhatja belőle be azt, ami provinciális-patriarchális. E kétirányú feladat nagyönis körültekintő mérlegelést kívánt, és megoldása közben állandóan vigyázni kellett arra, hogy a megoldásra irányuló kísérletek módja sem egyik, sem másik oldalról ne veszélyeztesse a célt, a megoldás tartalmát.

A népiesség jelenthet tartalmi, és jelenthet formai kategóriát; lehet politikum vagy esztétikum hordozója, és mint esztétikum, különféle, egymással ellentétes tartalmat vagy politikumot fejezhet ki. Annak folytán, hogy a tartalom és forma, politikum és esztétikum különféle változatokban kombinálódhatnak egymással, valóban egyik eredménye lesz az, hogy — amint a kötet is megállapítja — a népiesség a kombináció jellegétől függően maradási és haladási tükröző irodalomhoz egyaránt kapcsolódhat. A népiesség megítélésénél azonban mégsem szabad csupán ebből a tényből kiindulni. A népiesség ugyanis e korban nem kezelhető másodlagos probléma gyanánt. Nem kezelhető, mert a kor főkérdése döntően mégis a nép nemzetté válása volt, hiszen a feudális nemzetből a polgári nemzet csak azáltal születik, hogy e nemzetnek a nép lesz a fő alkotó-eleme. Ezért a népiesség irodalmi jelentkezésének már akkor, amikor ez csupán formájában és feudális célzattól nem mentesen történik, sokkal nagyobb jelentősége van, mint amekkorát a kötet tulajdonít neki.

Továbbá: igaz, hogy a népiesség különféle kombinációi nem szoros időrendben váltják egymást, ugyanaz a kombináció különféle periódusokban újra meg újra felbukkanhat. Mégis: a népiességnek az a fejlődése, amelynek csúcsára a formai és tartalmi népiesség egyesítésével és ugyanakkor egyetemesre tágításával Petőfi ér fel, szakadatlan — persze buktatókon, nem egyszer visszakanyarokon keresztül haladó — folyamat, amelynek megvannak a jól kitapintható álmomái. Ennek a fokozatosságnak a bemutatását nélkülözi a kötet, holott a fokozatosság útját jelölő kockakövek szétszórtan jórészt jelen vannak benne. Bizonyára annak szem előtt tévesztése folytán, hogy a népiesség történetében egyfelől kielemezhető a fokozatosság, másfelől a fejlődés különböző szintjén álló — nem találok jobb kifejezést — népiességek élnek egyidőben egymás mellett, kerülhetett a kötetbe az a megállapítás, hogy az 1848 előtti népiesség demokratikus eszméi önmagukban még nem jelentenek forradalmiságot, és hogy a népiesség önmagában sohasem volt forradalmiság. Lehet, hogy Erdélyi népiessége nem volt az. De ha az állítás megfogalmazója már Petőfitől is megtagadja

népiessége forradalmi voltát, bizonyára azon meggondolással, hogy Petőfi forradalmisága nem népiességének, hanem egyetemességének terméke volt, álláspontjával szemben minden kommentár nélkül idézem valaki nevét, akinek irodalomtörténész kollégáink e kötetben is külön helyet biztosítottak: Tán-csicsét.

Számos más problémakör is van még, amelyről az olvasó több és mélyebb elemzést szeretne kapni. Ilyen például a lényegében egyazon jelenség két oldalának: a patriotizmusnak és nacionalizmusnak a viszonya reformkori irodalmunkban. E kor politikai világa teremti meg nálunk az egykorú Magyarország testére szabva az államnemzet eszméjét és vele együtt az államnacionalizmust. Kérdés, hogy mindebből mennyi és hogyan szűrődött be irodalmunkba. Hiába keressük a kötetben például a liberalizmusnak, mint eszmeáramlatnak legalább irodalmi meghatározását. De akadnak olyan tisztázatlan problémák is, amelyek szinte egyértelműen irodalmi vonatkozásúak. Hogy legalább egyet említsek, ilyen például a szentimentalizmus és romantika viszonya, illetőleg kapcsolata. Aligha magyarázható pusztán személyes és alkati okokkal, hogy romantikus írónk legtöbbször pályájuk egyik vagy másik szakaszán előbukkan a szentimentalizmus. Kell lennie valamiféle összekötő szálnak, amely a szentimentalizmust valamilyen formában tartalmilag a romantika elődjévé teszi, holott látszólag kevés közük van egymáshoz. Mintha egyazon lényeg fejlődésének két különböző fokáról lenne szó. A szentimentalizmus a panaszkodó, vajúdó-kesergő, önérzelmivel vívódó, de mindenképp tehetetlen, inaktív lélek megnyilatkozási formája. A romantika viszont egyszerre lehet a csalódás, az adott-tól való elfordulás kifejezője, és, ha áttételesen is, az emberi tehetetlenség tagadása, mégpedig, mivel e tagadás a jelen valóságában nem realizálható, álomvilágba, vagy múlt századokba tárulkozás formájában. Azok a szenvedélyek, amelyek a szentimentalista léleknél önhamvukba hullnak, a romantikus utóbbi típusnál a cselekvés terén nem ismernek lehetetlent. Mintha az érzelmek éppen aktivizálódása formájában most a romantikában nőne a felvilágosodás rációjának egyenrangú, és egyúttal mindenható társává. Úgy gondolom, hogy e probléma megérdemelné a közelebbi vizsgálatot.

Nem kívánom az illendőség határain túl igénybe venni a vitaülés figyelmét, mellőzöm hát a problémák további sorolását. Csupán egyetlen témát szeretnék röviden érinteni, ez pedig a romantika és a kritikai realizmus viszonya, helyesebben a magyar kritikai realizmus létrejöttének a körülményei. Volt róla szó, hogy a romantika mint kifejezési forma, korántsem alkalmatlan valóságos, élő problémák tükrözésére. Sőt tulajdonképpen akkor válik igazából a reformtörekvések irodalmává, amikor az ábránd vagy a múlt költött képei mellett illetőleg helyett keretet biztosít az egykorú jelen realiztikus elemeinek is. Ez azzal a felfedezéssel következik be, hogy a végletekért és ellentmondásokért nem szükséges a múltba vagy álomvilágba menekülni, mert azok megtalálhatók az adott valóságban is. Ezen a ponton illetőleg fokon a romantikus szemlélet számára akár a jelen, akár a múlt valósága többé már nem kiábrándító tények és jelenségek összefüggéstelen halmaza, hanem olyan ellentétpárok tömegének szövevénye, amelyek kapcsolatban állnak ugyan egymással, e kapcsolat által azonban még mindig nem válnak egyetlen összefüggő rendszerré. Ilyen mélységig a romantika eszközeivel még ki lehet fejezni a valóság részleteit, de a folyamatok érzékeltetésére, belső összefüggéseik megláttatására a romantikus módszer — amint ezt a kötet is megállapítja — már nem alkalmas. Amikor ugyanis az irodalom ennek ábrázolására vállalkozik, a romantika eszközei önmagukban hasznavehetetleneknek bizonyul-

nak. Új kifejezési formák keresésének igénye viszont akkor merül fel, amikor az emberi elme a jelen vagy a múlt valóságáról kiderítette, hogy annak ellentmondó jelenségei olyan belső törvényszerűségek kifejeződései, amelyek egyetlen hatalmas rendszert alkotnak, valójában az ellentétek harcának és egységének rendszerét. Csak ilyen rendszerkoncentrikus szemlélet képes úgy megragadni és megrajzolni az élet bármelyik részterületét, hogy az a nagy egészbe illesztve azonnal szervesen kötődjék annak más részterületeihez. E képesség vagy szemléleti következetesség nélkül az író csak áttételesen ábrázolhatja a valóságot, vagy szándéka legfeljebb a valóság szolgálai lekopírozását, és nem annak közvetlen művészi tükrözését eredményezi.

A kritikai realizmus művészenek tehát fő vonalakban tisztában kell lennie kora valóságának egészével. Vagyis a kritikai realizmus csak akkor születhetett meg az irodalomban, amikor a legfejlettebb gondolkodók számára világossá lett a magyar feudalizmus egészének bonyolult rendszere és egyszersmind annak tarthatatlansága. Ez pedig a 40-es évek derekára vitathatatlanul bekövetkezett, hiszen a liberalizmus kossuthi válfaja is, centralista irányzata is ekkortájt fő vonalaiban már az új társadalom rendszerét is kidolgozták, amire képtelenek lettek volna, ha nem ismerték volna a maga összefüggéseiben és bonyolultságában saját társadalmuk valóságát.

A politika tehát előtte járt az irodalomnak. Nem tekinthető véletlennek, hogy a kritikai realizmus első klasszikus alkotása ugyancsak a negyvenes évek közepén készül el, valamint az sem, hogy megteremtője az az Eötvös lesz, aki az új társadalmi és államrendszer-program kidolgozóinak első sorában állott. Annak vizsgálata, hogy a magyar politikai gondolkodás milyen állomásokon keresztül, milyen tényezők hatására vált a negyvenes évekre rendszerkoncentrikussá, történészek és irodalomtörténészek közös és jövőendő feladata.

Befejezésképp újlag hangsúlyozni kívánom, hogy az irodalomtörténet jelen kötete néhány problematikus mozzanata ellenére is megérdemli a tudományos közvélemény teljes elismerését. Sőt, e problematikus mozzanatokkal *együtt* tesz előre nem is látható szolgálatot ideológiai életünk számára, mert kisszámú vitatható megállapítása és megoldása is olyan, hogy új gondolatok és gondolat-sorok születését sietteti.

LACKÓ MIKLÓS

A magyar irodalom története VI. kötetéről

Az irodalomtörténeti kézikönyv köteteinek történész-referensei mind szabadkozással kezdték mondanivalójukat. Ez a szabadkozás, úgy vélem, különösképpen szükséges és indokolt a hatodik kötet, a legújabbkori magyar irodalomtörténeti összefoglaló esetében. A kötetet felkészült kutatók széles kollektívája, hosszú évek elmélyült munkájával készítette, olyan korszakról, amelynek nehézségeit főlegesen itt hangsúlyozni, — ehhez kell most a történésznek „megjegyzéseket” fűznie. Goethe mondása jut eszünkbe a kritikusok szálnalmas helyzetéről: ezek — mondja Goethe — „abban a tévhitben ringatják magukat, hogy az ember, ha valamit produkál, adósukká válik, és mindenkor messze elmarad amögött, amit ők kívánnak és követelnek, noha addig, amíg művünket nem olvasták, még csak nem is sejtették, hogy van ilyesmi a világon, vagy akárcsak elképzelhető.”

Goethe mondása szerencsére a műalkotás kritikusára, többek között az irodalomtörténészre vonatkozik, — ettől a félszeg-komikus helyzettől a sors a történészt megkímélte, hogy cserébe más félszeg-komikus helyzetek sorával „kárpótolja”. A tudományos munka kritikusának „csak” hozzáértőnek kell lennie. A referens azonban kénytelen bevallani, hogy ezzel a felkészültséggel még a kifejezetten történeti kérdések területén is csak részben rendelkezik.

Ilyen körülmények között úgy volna illő, ha mindjárt az elején hangsúlyoznám, hogy természetesen csak néhány kifejezetten történeti problémához merészelek hozzászólni. Ezt azonban nem jelenthetem ki. Ehhez túlságosan szeretem az irodalmat, a kötet gondolatok egész sorát indítja el az olvasóban, a nem szakolvasóban is, — végül: a modern korszakra vonatkozó történet- és irodalomtörténetkutatás között olyan sokágú a kapcsolat, hogy az elhatárolást nehéz is volna megvalósítani.

Régebbi korszakok vizsgálatánál, úgy gondolom, a történet és irodalomtörténet közötti kapcsolat ugyanilyen szoros, de módszertanilag más jellegű. A régi korok történeti valóságának részletei, az alkotó művész életútjának, s magának az alkotási folyamatnak a napi-történeti változásokkal fennállott kapcsolatai háttérbe szorultak, erősen feledésbe merültek, s kiemelkedik a mű, mint zárt, örökérvényű alkotás, s a mű szerepe egy közösség ön-érzésének, ön-tudatának fejlődésében. Az irodalomtörténésznek ott is központi feladata megtalálni és kimutatni a mű, az író és a kor fő tendenciái közötti mély kapcsolatot, de ott az irodalomtörténész sokkal jobban magára az irodalomra koncentrál. Minél újabb korszakot vizsgál azonban, annál inkább kell történésznek lennie. Talán nem túl merész állítás, ha azt mondjuk, hogy a régi korok irodalomtörténésze inkább az irodalomból igyekszik rekonstruálni a korszak emberét, társadalmát s a ma emberéhez vezető szálakat; az új — legújabbkor irodalomtörténésze vi-

szont inkább a korból igyekszik megmagyarázni a művet, — néha olyannyira, hogy aggódva kérdezzük: a mű másodlagossá válásával nem sikkad-e el sokminden, ami más eszközökkel meg nem közelíthető tudósításokat nyújthatna saját korunkról és saját korunk emberéről? Bárhogyan áll is a helyzet, a modern korról szóló történet- és irodalomtörténet szoros kapcsolatának bizonyítéka ez a kötet: készítői bizony nem egyszer jobb történészeknek bizonyulnak, mint a történészek. S bár az eddig elmondottakkal a kötet szerintem legproblematicusabb vonását is érintettem, amelyre a későbbiekben visszatérek, a történész első szava a köszönet azért a sok újért, amit a kötetből tanulhatott.

Tisztelt vita-ülés! Hosszan sorolhatnám a kötet gazdag anyagából a kiváló fejezeteket éppúgy, mint fontos irodalmi részproblémák kitűnő megoldásait. A nagy írói egyéniségek életpályáit bemutató fejezetek túlnyomó többsége elmélyült, finom elemzésekre épülő tanulmány. Jelentősnek tarthatjuk, hogy e kötettel végre méltó, vagy legalább is az azt megközelítő helyre kerülnek olyan alkotók vagy irányzatok, amelyek helyét a marxista irodalomfelfogás a közelmúltban nem megfelelően szabta meg, vagy mellőzte — gondolok itt pl. Nagy Lajosra, Bálint Györgyre, vagy az ún. „elsülyedt nemzedék” költőire. Anélkül, hogy a többit lebecsülném, szinte találomra utalok két — műfajilag eléggé különböző — portréra: a Szabó Lőrineről és a Tamási Áronról szólóra; ezek a tanulmányok ritkán tapasztalható, konkrét megvilágítását adják világnézet és költői tartalom, forma és kifejezési eszközök bonyolult kapcsolatának; emellett egy-egy — merészen fogalmazott — megállapításuk nagyobb problémákra utal, mint amihez közvetlenül kapcsolódik. Vagy itt van Horváth János irodalomszemléletének elemzése, amelyből nemcsak az irodalmár, de a történész is igen sokat tanulhat a szellemtudományi áramlat magyarországi sorsát, útját, módosulásait illetően. Még egy példa: a kötet a lírában joggal a legnagyobb stílusirányzati vívmányként veti fel a baloldali újklasszicizmus, újrealizmus jelentkezését; s bár a problémát a maga egész mélységében, a sok utalás ellenére, nem bontja ki, mint további kidolgozásra váró fontos kérdést állítja előtérbe. Nehéz megszakítani a dicséretre készítő példákat. Talán még egyre utalok, ugyancsak példaképpen: az Illyés Gyula-portréban szerényen meghúzódo kis megállapításra a szürrealizmus szerepéről az expreszionizmus, konstruktivizmus és az új realizmus közötti átmeneti úton. Találó, ugyancsak messzebbre mutató megállapítás, nemcsak irodalmi jelenségek egész sorát világítja meg, hanem arra is példa, hogy szellemi, művészi útkanyarok, amelyek eltávolítani látszanak az „élettől”, valójában azonban csak egy elavulttá váló haladás- vagy humánumfogalomtól, sokszor új, gazdagabb tájak felé vivő utakra vezethetnek.

A korreferens fő feladata azonban nem a dicséret, hanem a bírálat — s valljuk be, a kötetben jócskán van bírálni való. Ez részben természetes: a kötet annak a szintnek a tükörképe, ahol a korszak irodalomtörténete néhány évvel ezelőtt állott, tükörképe irodalomszemléletünk mai vagy tegnapi állapotának, és persze tükörképe a szerzők-szerkesztők ideológiai és irodalmi véleményeinek, beállítottságának. A maga egészében bizonyítéka annak is, hogy a legújabbkori irodalomtörténet több fejhosszal megelőzte a történetírást. Ezért a kötet (egyetérték Szabolcsi Miklóssal, hogy a vállalkozás merész tett volt) új ösztönzést ad a történészeknek is a bátor tudományos munkához.

A kötet bírálatára térve, azt hiszem, hogy a szerkezeti, periodizációs kérdésekkel, vagy azzal, hogy a szerkesztők miért választották a portré-sorozat megoldást stb., nem érdemes itt most foglalkozni; ezeket a problémákat a szerzők-szerkesztők nyilván hosszú hónapokon keresztül vitatták, — a külső bíráló

legföljebb a vitákban nyilván már sokszor felmerült és mérlegelt valamelyik álláspontot ismételné meg. De ha ezeket a kérdéseket most kívül is rekesztjük, a bíráló igen nehéz helyzetben van. Bizonyos szempontból ugyanis könnyű, bizonyos szempontból viszont igen nehéz bírálni a kötetet. Könnyű akkor, ha a bíráló feladatát abban látja, hogy végighaladva a szövegen, kijegyzi, mivel nem ért egyet, mit tart hibásnak vagy megalapozatlannak. Nehéz akkor, ha a kötet egészéről kell véleményt formálnia. A munkát széles szerzői kollektíva készítette. Minden összhangolási törekvés ellenére, magán viseli születése körülményeit, s aligha lehetne olyan átfogó bíráló szempontot találni, amely a kötet minden részére vonatkozhatnék. Így bírálatom inkább áll majd a szerkesztésre, mint az egyes szerzők munkáira, s lesznek olyan szerzők is, akiknek egyáltalán nem kell találonak éreznök észrevételeimet.

Kritikai megjegyzéseimet két átfogó probléma köré csoportosítom: egyrészt a kötetből kiolvasható *irodalomszemlélet*, másrészt a kötetben végigvonuló *korrajz* néhány kérdésére. Az irodalomszemlélettel összefüggésben egy konkrét részkérdésre kissé bővebben is kitérek: a Révai-portréra.

Az irodalomszemlélettel kezdem, mert ez dönti el: milyen mértékben, és főleg hogyan kell az irodalomtörténésznek történésznek lennie, milyen történeti korrajzot igényel egy ilyen irodalomtörténeti vállalkozás.

A kötet, megítélésem szerint, nem tükröz teljesen egységes irodalomszemléletet, s ez számos *konkrét* irodalmi jelenség értékelésében, az értékelések súlypontozásában, nem egyszer egymásnak ellentmondó megállapításokban is kifejezésre jut. Megmutatkozik ez annak ellenére, hogy a szerkesztés láthatóan óvatos precizitással törekedett a szemléleti következetességre, s ahol ez nem volt lehetséges, legalább is a kirívó nézet-különbségek lefaragására. Amit azonban részletesebben föl akarok vetni, az éppen az, amiben leginkább egységes a kötet: az irodalmi jelenségek meglehetősen egyoldalú politikai, illetve a politikai ideológia alapján történő megközelítésére, gyakran e szemlélet túlhajtására gondolok. Amint látható, voltaképpen azt az elmélkedést folytatom, amelyet a múlt vitaülés végén Szabolcsi Miklós kezdett meg.

Tisztelt vita-ülés! Ha van nemzeti irodalom, amely első pillantásra szinte kínálkozik a marxista elemzés számára, ha van irodalom, amelynek problémái közvetlenül igazolják a marxista módszer termékenységét, — akkor az kétségtelenül a magyar irodalom. Teljes joggal tekintjük az újabbkori magyar irodalom hatalmas pozitívumának azt, hogy mindig a társadalmi-nemzeti sors-kérdésekkel vajúdott, hogy kapcsolata a közéletiséggel, a politikummal szoros és elválaszthatatlan. Szerencsére — vajon valóban szerencsére? — nekünk — legalább is ahogy a felszínen látjuk — nincs Kafka-kérdésünk, nekünk kevésbé vannak olyan irodalmi problémáink, amelyek művek vagy életművek sokértelmű voltával igazán próbára tennék a marxista módszert, — s e módszer elmélyítésére ösztönöznének. A magyar irodalom zömének nyíltan közéleti mivolta, az, hogy a legtöbbször közvetlenül tükrözi a társadalmi kérdéseket, messzemenően befolyásolja az irodalomszemléletet az írók, az alkotók oldaláról is: a közéletet *közvetlenül* tükröző, abban közvetlen állást foglaló művész maga is közvetlenebbül alá van vetve saját társadalmi determinációinak, világnézete pozitívumainak és negatívumainak, mint az az író, aki a közéletiséghez, a politikumhoz áttételesebben kapcsolódik.

Úgy gondolom, világos, mire akarok utalni: a magyar irodalomszemlélet — nemesak szubjektív, de objektív okokból is — hajlamos arra, hogy a marxista elmélet és módszer egy bizonyos, még nem igazán kiteljesedett szintjén megrekedjen.

Miben tükröződik, megítélésem szerint, ez a veszély a most vitatott kötetben?

Először is abban, hogy a hangsúly a művekről túlságosan áttolódik az életutakra és a politikai-ideológiai irányzatokra. Gyakran a mű az alkotó eszméi-politikai fejlődésének vagy visszafejlődésének pusztá illusztrációjává válik, s elsikkad az a szempont, hogy a jó műalkotás sosem egyenlő az író közvetlen társadalmi meghatározottságainak és világnézeti elemeinek összegével: más is és több is annál. Így főnnáll a veszély, hogy elsikkad sokminden, ami objektíve új a műben, sokminden, amit az irodalom — s csak az irodalom — révén a társadalomra s az emberre vonatkozóan átélhetünk. De fölvehetünk egy gyakorlatibb szempontot is. Egy ideje nálunk küzdelem folyik az írók s az irodalom közvetlen politikai-ideológiai szerepének túlbecsülése ellen, — a gondolatot legutóbb az ötödik kötet vitájának zárszava is érintette. Az ellentmondás feltűnő: lehet-e ugyanis eredményesen küzdeni az írók s az irodalom közvetlen politikai-ideológiai jelentőségének eltúlzása, az irodalom politikát helyettesítő szerepe, a vátesz-magatartás ellen olyan irodalomtörténeti és kritikusi szemlélettel, amely az irodalmi jelenségeket maga is ilyen egyoldalú megközelítésben vizsgálja, s így szakadatlanul maga ad érveket ellenfele kezébe?

Ez a bizonyos fokig egyoldalú szemlélet szüli azt a kötet általános fejezetein végigvonuló tendenciát, amely az írókat, az irodalmi jelenségeket minden áron valamilyen irányzatba akarja besorolni. Így támadnak a fő irányzatok mellett sorozatban a politikai-ideológiai, sőt irodalmi irányzatok és alirányzatok; balról jobbfelé haladva pl. szocialista, szocialisztikus, sőt antifasiszta módon szocialista, aztán baloldali radikális, baloldali polgári, ellenzéki polgári stb. A kötet az egyébként igen vitathatóan (politikai-ideológiai szempontból ti. igen szűkkeblűen, esztétikailag viszont semmitmondóan) meghatározott szocialista realista irányzathoz tartozókat láthatóan nehezen verbuválja össze, s végül is József Attila, a munkásírók stb. mellett ide sorolja a *publicista* Gábor Andort, azonkívül a fél Illyést, Nagy Lajos *zömét*, Radnóti *jelentős* részét, Balázs Béla gyengébbik *felét*, Dérynek *egy művét*, Kassáknak már csak *egy mű-részletét*. Ez az irányzat-infláció aztán furcsa ellentmondásokra vezet: Nagy Lajos egy rövid ideig megjelent folyóirata, az Együtt pl. a polgári ellenzéki irányzatba kap besorolást, ami azonban nem gátolja meg a szerzőt abban, hogy ezt a szerinte *polgári* folyóiratot a pártosságtól való elvi elzárkózása miatt marasztalja el.

A kötet — s itt megint elsősorban az általános fejezetekre gondolok — tartalmilag meggyengül ott, ahol éppen az áttételeket, az ideológia és az irodalom közti közvetítéseket, vagy a kifejezetten irodalmi kérdéseket fejt ki. Itt van pl. az egyik bevezető általános fejezet a kor magyar irodalmát befolyásoló társadalmi-tudati tényezőkről. Találóa — bár inkább csak impresszionisztikus színekkel — eseteli a korszak „tragikus tépettségét”, a megtorpanások, félresiklások, álideológiák, dilemmák sokaságát, és sorrendben a következő, az irodalmat befolyásoló tudati tényezőket sorolja fel: nacionalizmus, antiszemitizmus, harmadik utasság, vallási ideológia uralma, irracionalista hatások, szellemtörténet, élményesztétika, világkép relativizálódása, marxizmus kis hatósugara, kommunista sektarianizmus. A kötet viszont a maga egészében — különösen ha számbavesszük az ötödik kötetben tárgyalt írók mennyiségileg és minőségileg is nagyobbrészt 1919 utánra eső életművét — nagy haladó irodalmat tükröz. Sajátos ellentmondás támad tehát itt egyfelől ideológiai követelmények és korlátok, másfelől művészi produkció között, s az ellentmondást a kötet nem oldja fel.

A munka szerkezetileg az alkotói portrék és az irodalmi műfajok szerinti beosztás keveréke, — feltűnően keveset nyújt azonban éppen az egyes műfajok 1919 utáni általános fejlődését illetően. Ugyanígy teljesen sommás, sőt helyenként semmitmondó az „ábrázolási törekvések” c. fejezetekben, — utalok itt a kötet elején szereplő 1—2 oldalra, méginkább „A népies irányzat” c. terjedelmes fejezetre: itt mintegy 25 nagy oldal foglalalkozik — megítélésem szerint fölöslegesen hosszan s kevés új gondolatot vetve fel — a népi mozgalom politikai-ideológiai arculatával és útjával, de amikor ennek mint irodalmi irányzatnak az ábrázolási törekvéseire tér, az erre szánt 1—2 oldalon alig mond valami érdemlegeset. A magyar irodalmi nyelv fejlődéséről általánosított formában már semmit se kapunk.

Az itt vázolt szemléleti egyoldalúság — amely politika- és ideológia-történeti szempontból mellesleg hallatlanul túlszűfoltta teszi a munkát, fölösleges átfedésekre, sorozatos ismétlésekre vezet — persze a kritikust is arra ösztönzi, hogy behelyezkedjék ebbe a politikacentrikusságba, s megvizsgálja, milyenek a kötet politikai és ideológiai értékelései, hogyan osztja és adagolja a bírálatot és az elismerést. Nos, ebből a szempontból is bizony sok ellenvéleményt lehet és kell bejelenteni.

Tisztelt vita-ülés! E kényes területre érve — általában mindig a konkrét a kényes — hangsúlyozom: nem szeretnék illetéktelenül máig húzódó, nehéz irodalompolitikai kérdésekbe bonyolódni, s azokban teljesen avatatlanul állást foglalni. Egy szemléleti egyoldalúság következményeiről szoltam és szólok néhány vonatkozásban; konkrét példáim pusztán ennek megvilágítására szólnak.

Nem arról van szó, mintha a kötetet a maga egészében valamiféle politikai-ideológiai szektáriussággal, szűkkebliséggel lehetne vádolni. A baj inkább az, hogy egyes jelenségeket meglehetősen szűkkeblűen, másokat viszont igen megértő szemmel kísér, egyszer nagyon szigorú, máskor viszont nagy elnézésről tesz tanúságot. Ime, néhány példa. A politikai, ideológiai s irodalmi szempontból is nagyjelentőségű 1919 utáni emigráció irodalmi súlyát, megítélésem szerint, a kötet egy kissé túlbecsüli. Hogy miről vagy kiről milyen terjedelemben ír a kötet, az itt elkerülhetetlenül értékelést jelent. Nos, Balázs Béla 18 nagy oldalt kap, annyit, mint a nála mégiscsak jelentősebb Radnóti; Gábor Andor 15 oldalt, Komjáth Aladár 11 oldalt, — Gelléri Andor Endre viszont, akinek minden sora ma is eleven élmény, 8—9 oldalt. Déry Tibor továbbra is megkapja az immár hagyományos bírálatot azért, mert a 20-as évek munkásmozgalmát szektásnak ábrázolta; az 1945 előtti írásait feszítő morális problémák, ugyancsak szokásos módon, mint a mozgalommal teljesen azonosulni nem tudó szimpatizáns konfliktusai nyerne besorolást. A kötet — helyesen — arra törekszik, hogy a korból minden értéket megmentsen. Nem egyszerűsíti le — helyesen — pl. egy Szabó Dezső hatását, s még a konzervatív irodalom képviselőiről is van egy-egy megértő szava. Láttuk azonban, hogy Nagy Lajos lapját polgárinak tartja; értékelésében a Szép Szó c. folyóirat is egyértelműen polgári lesz, igazi érdemül — a fasizmus szellemes bírálata mellett — azt tudva be, hogy József Attila jelentőségét — ha nem is teljesen — fölhismerte. De egy ízig-vérig polgári irányzat végül is hogy juthatott erre az álláspontra József Attilával kapcsolatban? Egy helyütt viszont Erdélyi József „szélsőjobboldali tévedéseiről” olvassunk. Van szerző, akinek élesen felróják, hogy francia irracionalista hatások alá került; másoknál ugyanilyen, vagy még rosszabb irracionalista hatások távolról se váltanak ki ilyen éles elítélést. Politikai-ideológiai szempontból vitathatónak

tűnik a „Magyar irodalom a fasizmus ellen” című terjedelmes fejezet; a kötet jellegétől elütő tematikus mivolta, a problémát kiragadott idézetekkel megvilágító módszere hangulatos freskó festésére alkalmasabb, mint tudományos elemzésre; benne azután az antifasizmus jegyében eléggé eklektikusan egyesül Radnóti, Zsigmondi Ede, Nagy István stb. Móricz-cal, Tamásival. Igaz, más helyen viszont a kötet jelzi, hogy a 30-as évek második felének Móricz Zsigmondja, a háborús évek Tamásija ideológiai-politikai szempontból bizony joggal bírálható.

Nehéz a kötet egészéről az ilyen és ehhez hasonló konkrétumok alapján általánosítani, annál inkább, mert gyakran ugyanarról a jelenségről ellentmondó értékeléseket is olvashatunk. Mégis, vállalva a belemagyarázás ódiáját is, úgy érzem, az ítéletek ott kapnak sajátos „zárlatot”, ahol a szocialista, baloldali, vagy ahogy a kötet helyenként írja, a szocializmushoz közelálló irányzathoz soroltak problémáit, megrendüléseit, válságait kellene avatott tollal, elvi alapról, de megértő belehelyezkedéssel értékelni és bírálni, ugyanúgy, ahogy ezt a kötet más irányzatok esetében meg is teszi.

Itt térek ki, tisztelt vita-ülés, a Révai-portréra, mint a fent említett „zárlat” egy másik példájára. Hálás feladat volna ezzel kapcsolatban részletesen összevetni a Révairól szóló tanulmányt a Lukács Györgyről felrajzolt portréval, s kimutatni, milyen sajátosan más megközelítéssel vizsgálják a szerzők a két személyt; hogyan részletezik szigorú aprólékossággal Lukács Györgynek, az irodalomtörténésznek és esztétának politikai-ideológiai pályáját, megismételve mindazt a kritikát, amit 1949 óta kapott, s hogyan, milyen igazi „nagyvonalúsággal” kezelik Révainak, a nagyhatalmú politikusnak és irodalmi ideológusnak politikai-ideológiai tevékenységét 1948 után. De nem erről akarok szólni, — el kell fogadnunk, hogy a Lukács-portrét nyilván egy szigorú párttörténész, a Révai-portrét nyilván egy megértő irodalmár készítette. Hangsúlyozni szeretném, hogy az 1948 előtti Révai-képet igen jónak tartom, mert megmutatja kiemelkedő szerepét a magyar marxista gondolat fejlesztésében s óriási hatását az 1945 utáni első években. Az 1948—1953 közötti Révai-képet azonban bírálni kell, mert hiányosan ábrázolja Révai tényleges szerepét, indokolatlanul háttérbe szorítja Révai tevékenységének negatív oldalait, s már-már szinte egy, a zsdánovi művészetpolitika ellen — igaz: következetlenül — fellépő tragikus utóvéd-harcost farag belőle. A portré a tragikumot abban a kettős kötöttségben látja, amely Révait jellemezte: a népfront-gondolattal, s az igazi irodalommal való elkötelezettségének konfliktusában a pártvezető Révaival, aki alávetette magát a személyi kultuszos politikának. Ennek a konfliktusnak a kifejtése közben azonban a szerző végig arra fekteti a súlyt, hogy a legnegatívabb helyzetekben is Révai álláspontjának pozitívumait (a sematizmus elleni harc, az irodalmi egység, a különböző stílusirányzatok jogosultsága stb. gondolatát) helyezze előtérbe, nyomon kísérje Révai „korábbi, termékeny gondolatmenetének” folytatódását, sőt, hangsúlyozza, hogy Révai a „türelmes nevelés” módszerének híve volt, programját „a tapasztalatok egyre gazdagították”. Így érünk el a Déry-vitához, melyről a tanulmány ennyit mond: „1952 végén a Déry-vita egyébként sok hibát tartalmazó zárszavában már az egység és a stílusirányzatok viszonyát is felvetette”. „De mindez főképpen a koncepciót jellemzi. . .” — folytatja tovább, határozottan ugyan ki nem mondva, de szinte sugallva azt a gondolatot, hogy a koncepció lényegében nem volt helytelen, csak — egy kicsit Révai feje fölött — az irodalompolitikai gyakorlat s a politikai légkör nem tette lehetővé érvényesülését. Erre utal egyébként a portré alfejezetének címe is:

„Elmélet és gyakorlat”. Ilyen körülmények között azután logikus, hogy az 1950-es írókongresszus például a kötet szerint „a sematizmus elleni harc nagy ütközetévé válhatott”. Révai bírálatát csupán ilyen mondatok képviselik: „sejthető volt, hogy nem sikerült leásni a gyökerekig”, a kezelés csak „tüneti” volt, sőt: Révai nem ismerhette fel az összefüggéseket. A kritika legsúlyosabb szava: Révai ellentmondásosan foglalt állást, nézeteiben a jó és a rossz — kettős kötöttségének megfelelően — keveredett.

Hogy Révainak milyen sokat köszönhet a magyar marxista gondolat, azt hiszem, nem kell külön hangsúlyozni. Kétségtelen az is, hogy az 1948 utáni Révai történetünk tragikus alakjai közé tartozik, ami a Rákosi-féle vezetés többi tagjáról nemigen mondható el. 1948 utáni munkásságának igazi tragikuma azonban nem mutatható ki akkor, ha lényegében megmaradunk az ő személyes, belső ellentmondásainak a keretében; ehhez munkássága *objektív* jelentőségét kell megvizsgálni.

Mert mit jelentett egy olyan művészetpolitika keretében hívni fel a figyelmet mondjuk a sematizmus káros voltára, amelyet csak sematizmussal lehetett jól szolgálni? Ennek objektíve csak a következő értelme lehetett: egyrészt felszólítani az írókat a lehetetlenre. Továbbá az, hogy az *irodalomhoz értő* Révai ma felhívja az írókat: váljanak elhajlóvá, hogy holnap az *irodalompolitikus* Révai kimutassa elhajlásaikat. Végül az az értelme, amelyet a szöveg egy finom mellékmondatban így ír le és így bagatellizál: „Révai sok gondolattal utalt az irodalmi bajok társadalmi vonatkozásaira, de gondolatmenete végül is túlkanyarodott rajtuk: végső érve az írói szubjektum torzításaira vezette vissza az alkotás szervei hibáit.” Vagyis: elérni, hogy az író a hibát, a bajt önmagában keresse, torzítsa el magát, s ezzel — belső tartását feladva — a külső cenzurát változtassa *belső* cenzúrává. Csak a felszínen tűnik úgy, hogy az 1949—1953 közötti időszak Révaija ugyan rossz művészetpolitikát szolgált, de azért sok jót is felvetett; voltaképpen arról van szó, s ez Révai igazi tragikuma, hogy ebben az időben jó gondolatai is objektíve a rossz művészetpolitikát támogatták, — *még hozzá magas színvonalon* —, annak elfogadását segítették elő.

Tisztelt vita-ülés! A másik kérdéscsoport, amelyről most már rövidebben szólni szeretnék, a korrajz, vagyis a kifejezetten történeti kérdések területe. Hozzászólásom eddigi része is többnyire ehhez kapcsolódó problémákat vetett fel, most csupán néhány általánosabb szempontra szeretném felhívni a figyelmet.

A korrajz, amelyet a kötet nyújt, megítélésem szerint, részben sok, részben kevés. Sok, ha az ideológia- és politikatörténeti vonatkozásoknak azt a túlzófoltságát tekintjük, amelyet az előzőkben már említettem. Kevés — persze nem terjedelmileg — akkor, ha azokra az alapkérdésekre gondolunk, amelyek éppen az irodalomtörténet jobb megalapozását segítenék elő. Olyan kérdésekre utalok, mint például a korszak általános jellemzése, összefüggésben az író, a művész megváltozott helyzetével; vagy arra, hogy melyek a mélyebb társadalmi okai az 1919 előtt alapvetően egy irányba rendeződő haladó szellemi áramlatok szétesésének, sőt, egymással való szembekerülésének; vagy a nemzeti kérdés, a nemzeti problematika előtérbekerülésének. A kötet ezekről a kérdésekről is sokmindent elmond, a bevezető fejezetekben is, a portrék-irányzatok keretében is. De sokminden hiányzik, vagy nem eléggé átgondolt, — elsősorban nem az irodalomtörténészek, hanem inkább a történészek hibájából. Ennek fő oka az, hogy a legújabbkori társadalomtörténettel a történészek alaposabban csak néhány éve foglalkoznak, s az itt vitatott munka még az első eredményekre is csak részben támaszkodhatott.

Ami a korszak általános jellemzését illeti, az erről szóló — egyébként sok kisebb-nagyobb hibát tartalmazó — fejezetek, véleményem szerint, feladatukat főleg azért nem oldják meg kielégítően, mert nem fejtik ki jelentőségüknek megfelelően a háború és a forradalmak utáni korszak sok szempontból *gyökeresen új vonásait*, amelyek nemcsak a polgári társadalom struktúráját, a korábbi uralmi formákat, a politikai irányzatokat, az ideológiát módosították mélyrehatóan, hanem a nép helyzetét, életviszonyait, életmódját is, s ezzel a művelődési viszonyoknak s a kulturális életnek új feltételeit teremtették meg.

Itt van például a második bevezető, a kor világirodalmát jellemző alfejezet első megállapítása, amely az időszak „egyik legfeltűnőbb” jelenségeként a polgári társadalomban élő művész elszigeteltségét, koronkívüliségének fokozódását — s ennek ellentétéként a népzéner-vátesz művész megjelenését tartja. Úgy hiszem, a kor bizonyos félreértésére vall ennek az ellentét-párnak a felállítását vagy fönntartását. Vajon a vátesz-magatartás, mint időszerűtlen, nem éppen az itt tárgyalt korszakban szűnik meg még Magyarországon is? Az író társadalmi-közéleti rangja és szerepe a polgári társadalomban kétségtelenül növekszik az 1914 előtti korszakhoz képest. Ez az a kor, amikor az író komoly közéleti tényezővé válik, nemcsak művein keresztül, de politikai-emberi magatartásával is. Ez a tendencia, amelyet Thomas Mann egyik tanulmányában ironikus anekdotával jelez: egy elfogott szélhámosról kiderül, hogy a szállodában írónak jelentette be magát. A polgári társadalom írójának, művészenek haladó társadalmi szerepe azonban nem az előfutárság vagy a váteszség értelmében növekszik, hanem inkább egyrészt az erősödő etatizmus, a barbár tendenciák, a társadalom „modern” eszközökkel való manipulálása és konformizálása elleni tiltakozás jegyében, másrészt a haladó és a szocialista szellemi-politikai irányzatokhoz való elkötelezettség jegyében.

A legújabbkori társadalomtörténeti kutatások nyilván még sok ponton mélyíteni fogják a két világháború közötti magyar valóság ismeretét. Ez szükséges is, mert — mint a kötet is bizonyítja — különben megrekedünk a Lukács György—Révai József által jórészt 1945 előtt felvetett gondolatok körében, amelyek ugyan óriási indítást jelentettek, de természetesen a problémákat teljesen nem oldották meg. Mi magunk, s a kötet szerzői is, a tudati, szellemi jelenségek magyarazatául a leggyakrabban bizonyos — persze komoly valóságtartalmú — bevett fogalmakat használunk, pl. fejlődési ütemvesztés, elmaradottság, polgárosodás megrekedése stb., anélkül, hogy ezeknek konkrétabb elemzéssel a mélyükre néznénk. Az elmúlt vita-ülésen Hanák Péter találon mutatott rá arra, hogy például az elmaradottság ténye egymagában mennyire nem alkalmas az 1914 előtti magyar valóság mélyebb összefüggéseinek a feltárására; hogy a magyar társadalom különleges feszítettségét sokkal inkább az elmaradottság és az egyes területeken mutatkozó viszonylagos fejlettség, kelet-európai — bár ezen belül is sajátos — agrárstruktúra és hirtelen nőtt, nyugati típusú kapitalista szigetek együttes fennállása, különböző társadalmi képletek szerves egymásba nem illeszkedése magyarázza.

A konkrétabb társadalomtörténeti elemzés a mi korszakunkra vonatkozóan például kimutatná, hogy a magyar társadalom „modernizálódása”, ha lelassult ütemben is, elkerülhetetlenül előrehaladt. Mit jelentett ez a modernizálódás a kizsákmányolt és dolgozó osztályok számára? Nem maradtak ugyanazok és ugyanolyan állapotban, mint 1918 előtt. A városi középrétegek szempontjából ez például azt jelentette, hogy e középréteg régi és fő jellegzetes figurája, az önálló iparos-népeség háttérbeszorult, ezzel szemben a 20-as évek végén

az ide sorolhatók jó 40 %⁰-a közvetlenül vagy közvetve már az államból élő tisztviselő-alkalmazottakból került ki. A kizsákmányoltak, a dolgozó parasz-
tok régi, patriarchális helyzete és életmódja, ugyanakkor a társadalom felsőbb
osztályaitól való elzártsága is, gazdasági-technikai, politikai okokból egyaránt,
elkerülhetetlenül feloldódóban volt. Társadalmi helyzetük forradalmi úton tör-
ténő gyors és gyökeres megváltoztatása nem sikerült, — de a fölemelkedés,
az alávetett és elzárt helyzetből való kijutás vágya, amelyet a társadalom egész
technikai-gazdasági mozgása — ha vontatottan is — támogatott, nem szűnt
meg, s utakat keresett. Kit nem izgatott szenvedélyesen az a kérdés, hogy a
Horthy-rendszernek végül is mindössze 25 éves uralma hogyan tudott olyan
nagy és máig is kitörölhetetlen nyomokat hagyni széles néprétegek gondolko-
dásában? Ezzel összefüggésben az 1919 utáni magyar fejlődés egyik nagy és
tragikus ellentmondását éppen abban látom, hogy a parasztságnak — s főleg
a 30-as évektől — a munkásságnak a régi elzártsága, ha gátoltan is, egyre
inkább megszűnt, a nemzeti társadalomba való beiktatódása előrehaladt, —
ez a folyamat azonban az ellenforradalom és a fasizmus súlyos viszonyai között,
mintegy annak közvetítésével ment végbe. Vajon nem nyomta-e rá tragikus
módon bélyegét az egész magyar politikai és szellemi életre az a tény, hogy a
birtokos parasztság nem lebecsülendő részét az ellenforradalom döbbsentette
rá saját politikai jelentőségére? Vagy: megérthetjük-e az 1945 előtti legsúlyo-
sabb 10 esztendőt, annak minden fölépítményi jelenségével együtt, ha nem vesz-
szük tekintetbe azokat a társadalmi és életformabeli változásokat, amelyeket
— egészségtelen talajon ugyan — a 30-as évek második felétől felgyorsuló
gazdasági-ipari fejlődés okozott, párhuzamosan a munkásság, a dolgozók élet-
viszonyait ha komolyabban nem is javító, de modernizáló és konformizáló egyéb
hatásokkal, s amelyek eredményeként pl. kiderült, hogy József Attila „más-
fajta raján” már nem is annyira másként „tapad a haj”, mint régebben? 1918—
19-ben a munkásságnak nem sikerült a maga arculatához idomítani a társadal-
mat, — most előtérbe léptek a munkásságot idomító hatások és társadalmi
kapcsolatok, — s mindezt a terjeszkedő fasizmus közvetítette.

Végül itt van a nemzeti kérdés előtérbe kerülése 1919 után. A fentebb
elmondottak már jelezték, hogy a nemzeti probléma korszakunkban sokkal
erősebben hatott a kizsákmányolt, dolgozó népre is, mint 1914 előtt. De hogy
ennek hátterét megértsük, nem elég az uralkodó osztályok demagógiájára és
a Trianon okozta sokkra utalni. A modern fejlődés egy adott nemzeti társada-
lom tagjait, főleg kispolgárságát és proletariátusát — az alapvető osztály-
ellentétek fenntartása mellett — sok szempontból közelebb hozza egymáshoz.
Hát még akkor, ha — a demokratikus és szocialista internacionalizmus 1918—
19-es veresége után — az uralkodó osztályok által hangoztatott nemzeti-na-
cionalista eszme a társadalmi felemelkedés, a nemzetben belüli egyenjogúság eléré-
sének a lehetőségét kínálja! Ilyen körülmények között a nemzeti eszme a társa-
dalmi demokratizmus iránti vágy pótlékává, helyettesítőjévé lehet, a demo-
kratizmus kerülő úton való becsempészésének az ideológiájává, s vonzerejét
gyakran vajmi kevéssé csökkenti az az ár, amelyet érte a dolgozóknak fizet-
niök kell.

E néhány gondolattal csupán jelezni szerettem volna a legújabbkor tár-
sadalomtörténeti kutatások fontosságát — s egyben bonyolultságát. Remél-
hetjük, hogy az esztétörténeti kérdések jobb megalapozásához a jövőben a
történészek az eddiginél több segítséget nyújtanak.